

MATRICULATION SANSKRIT SELECTIONS

REVISED EDITION

080 CU
355/2

UNIVERSITY OF CALCUTTA

1949

Revised Edition—September, 1943—Y.

Reprint—April, 1944—I.

.. December, 1944—T.

.. December, 1945—ZD.

.. January, 1947—T.

.. January, 1948—M.

Revised Edition—January, 1949—R.

BEV 1975

149297

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY NISHITCHANDRA SEN,
SUPERINTENDENT (OFFG.), CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.

1635 B.T.—January, 1949—R.

सूचीपत्रम्

गद्यांशे

अभिषेक-नाटकम्—

१। विभीषण-रावण-हनूमत्-संवादः	१
--------------------------------------	---

पञ्चतन्त्रम्—

२। पञ्चतन्त्र-कथामुल्लम्	४
३। पिङ्गलक-सञ्जीवक-दमनक-कथा	५
४। चतुर्णां ब्राह्मणपुत्राणां कथा	१०
५। धर्मबुद्धि-पापबुद्धिकथा	११
६। महाचतुरक-शृगालकथा	१३
७। चित्राङ्ग-सारमेयस्य कथा	१४
८। हरिदत्त-क्षेत्रपालसर्पकथा	१५
९। सोमिलकाव्यानम्	१७
१०। अतिलोभि-ब्राह्मणपुत्राणां परिणामः	१८
११। असम्भाव्यचिन्तापरिणामः	२१
१२। चन्द्रभूपतिकथा	२२
१३। महात्मनः शिवरुपाख्यानम्	२६
१४। चतुर्दन्तमहागज-कथा	२८
१५। शतबुद्धि-सहस्रबुद्धि-मत्स्यकथा	३०
१६। शालङ्कायनस्य मुनेराख्यानम्	३२
१७। ब्रह्मदत्तोपाख्यानम्	३३

हितोपदेशः—

१८। भैरव-व्याधकथा	३५
१९। मूषिकशावक-व्याघ्रत्वक्का	३६
२०। कङ्कणलब्धपान्थकथा	३६
२१। बुद्धिबलम्	३८

ख

२२। मन्दविष-भर्षकवा	४०
२३। अविवेकस्य परिणामः	४२
२४। अज्ञातकुलशीलो बन्धुः	४२
२५। मित्रलाभो मित्रभेदश्च	४६
२६। महतां व्यपदेशेन कार्यसिद्धिः	५४
२७। वीरवरोपाख्यानम्	५७

कादम्बरी—

२८। काबरसेना-वर्णनम्	६१
२९। वैशम्पायनस्य राजान्तिकानयनम्	६२
३०। अनपत्यताविषादः	६२

डात्रिंशत्पुत्तलिका—

३१। जयपालोपाख्यानम्	६४
३२। बेतालपुरी-कथा	६६
३३। बुद्धिमत्-संसर्गफलम्	६८

पञ्चांशे

रामायणम्—

१। पादुकाग्रहणम्	१
२। भेषनाद-वधः	३

महाभारतम्—

३। धृतराष्ट्राण्वासनम्	११
४। विदुरस्य सुभाषितानि	१४

कथासरित्सागरः—

५। जीमूतवाहनचरितम्	१७
----------------------------	----

विष्णुपुराणम्—

६। प्रह्लादचरितम्	२६
---------------------------	----

प्रवेशिका

अभिषेक-नाटकम्

विभीषण-रावण-हनुमत्-संवादः

(ततः प्रविशति विभीषणः)

विभीषणः । (सविमर्शम्) अहो नु खलु महाराजस्य विपरीता खलु
शुद्धिः संवृत्ता । कुतः

मयोक्तो मैथिलो तस्मै बहुशो दीयतामिति ।

न मे शृणोति वचनं मुहुर्दा शोककारणात् ॥

(उपेत्य) जयतु महाराजः ।

रावणः । विभीषण ! एह्येहि । उपविश ।

विभीषणः । एष एष उपविशामि । (उपविशति)

रावणः । विभीषण ! निर्विण्णमिव त्वां लक्षये ।

विभीषणः । निर्वेद एव खलु अनुक्तग्राहिणं स्वामिनमुपाश्रितस्य भृत्य-
जनस्य ।

रावणः । छिद्यतामेषा कथा । त्वमपि तावद् बानरमानय ।

विभीषणः । यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति राक्षसैर्गृहीतो हनुमान्)

सर्वे । आः इत इतः ।

हनुमान् । (उपगम्य) सो राजन् ! अपि कुशली भवान् ?

रावणः । (सावज्ञम्) विभीषण ! किमस्य तत् कर्म ?

विभीषणः । महाराज ! अतोऽप्यधिकम् ।

रावणः । कथं त्वमवगच्छसि ?

विभीषणः । प्रष्टुमर्हति महाराजः 'कस्त्वमि'ति ।

रावणः । भो वानर ! कस्त्वम् ? केन कारणेन घषितोऽस्माकम्
अन्तःपुरं प्रविष्टः ?

हनूमान् । भो ! श्रूयताम्—

अञ्जनायां समुत्पन्नो मातृस्योरसः सुतः ।

प्रेषितो राघवेणाह हनूमान् नाम वानरः ॥

विभीषणः । महाराज ! किं श्रुतम् ?

रावणः । किं श्रुतेन ।

विभीषणः । हनूमन् ! किमाह तत्रभवान् राघवः ?

हनूमान् । भो ! श्रूयतां रामशासनम् ।

रावणः । कथं कथं रामशासनमित्याह ! आः हन्यतामयं वानरः ।

विभीषणः । प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । सर्वेष्वपराधेषु अवध्याः
सल्लू दूताः । अथवा रामस्य वचनं श्रुत्वा पश्चाद् पथेष्टं कर्तुमर्हति महाराजः ।

रावणः । भो वानर ! किमाह स मानुषः ?

हनूमान् । भो ! श्रूयताम्—

वरशरणमुपेहि शङ्करं वा प्रविश च दुर्गंतमं रसातलं वा ।

शरवरपरिभिन्नसर्वगात्रं यमसदनं प्रतियापयाम्यहं त्वाम् ॥ इति ।

रावणः । ह ह ह !

हनूमान् । एवंविधेन भवता किमर्थं प्रच्छन्नं तस्य दारापहरणं कृतम् ?

विभीषणः । सम्यगाह हनूमान् ।

रावणः । विभीषण ! किं विपक्षपक्षमवलम्बसे ?

विभीषणः । प्रसीद राजन् ! वचनं हितं मे प्रदीयतां राघव-धर्मपत्नी ।

इदं कुलं राक्षसपुंगवेन त्वया हि नैच्छामि विपद्यमानम् ॥

रावणः । विभीषण ! अलमलं भयेन ।

कथं लम्बसटः सिंहो मृगेण विनिपात्यते ?

गजो वा सुमहान् मत्तः शृगालेन निहन्यते ? ॥

अभिषेक-नाटकम्

३

हनूमान् । भो रावण ! विपद्यमानभाग्येन भवता किं युक्तं राघवमेव वक्तुम् ?

रावणः । हन्यतामयं वानरः । अथवा दूतवधः सलु वचनीयः । शङ्कु कर्ण !

लाङ्गुलमादीप्य विसृज्यतामयं वानरः ।

शङ्कु कर्णः । यदाज्ञापयति महाराजः । इत इतः ।

रावणः । अथवा एहि तावत् ।

हनूमान् । अयमस्मि ।

रावणः । अभिधीयतां मद्वचनात् स मानुषः—

अभिभूतो मया राम ! दारापहरणादसि ।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा दीयतां मे रणो महान् ॥

पञ्चतन्त्रम्

पञ्चतन्त्र-कथामुखम्

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं काव्यम् ॥

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र सकलार्थिसार्थ-
कल्पद्रुमः प्रवर-नृप-मुकुट-मणि-मरीचिचय-चचित-चरणपुङ्खलः सकलकलापारं-
गतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव । तस्य त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो वसुशक्तिरुग्र-
शक्तिरनेकशक्तिश्चेतिनामानो बभूवुः ।

अथ राजा तान् शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहूय [प्रोवाच—भोः !
ज्ञातमेतद् भवद्भिर्यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च, तदेतान् पश्यतो
मे महदपि राज्यं न सौख्यमावहति ; अथवा साध्विदमुच्यते—

“अजातमृतमुखैर्भ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् ।

यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥

कोऽयं पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ?

किं तया क्रियते घेन्वा या न सूते न दुग्धदा ?”

तदेतेषां मम पुत्राणां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति, तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् ।
अत्र च महतां वृत्तिं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति, ततो यथा मनो-
रथाः सिद्धिं यान्ति, तथानुष्ठीयतामिति ।

तत्रैकः प्रोवाच—देव ! द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते, ततो धर्मशास्त्राणि
मन्वादीनि, अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि, कामशास्त्राणि वात्स्यायनादीनि, एवं
च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञायन्ते, ततः प्रतिबोधनं भवति ।

तन्मध्यतोऽपरः सुमतिनामा प्राह—अथैवतोऽयं जीवितव्यविषयः, प्रभूत-
कालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि, तत् संक्षेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्य-
तामिति ; उक्तं च—

“अनन्तपारं किल वाग्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहुवक्ष्य विघ्नाः ।

सारं ततो ब्राह्मणपास्य फल्गु हंसयंथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥”

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारंगमश्चावसंसदि लब्धकीर्तिः,
तस्मै समर्पयत्वेतान्, स नूनं द्राक् प्रबुद्धान् करिष्यतीति ।

स राजा तदाकर्ण्य विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच—भो भगवन् ! मदनप्रहार्य-
मेतानर्थशास्त्रं प्रति द्राग् यथानन्यसदृशान् विदधासि, तथा कुरु ; तदहं त्वां
शासनशतेन योजयिष्यामि ।

अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे—देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनम् ; नाहं
विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि, पुनरेतांस्तव पुत्रान् मासषट्केन यदि नीति-
शास्त्रज्ञानं न करोमि, ततः स्वनामत्यागं करोमि । नाहमर्थलिप्सुरेवं ब्रवीमि ;
यतो ममाशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनम्, किन्तु
त्वन्प्रार्थनासिद्धयर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्यामि ।

अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा सप्तचिवः प्रहृष्टो
विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां निर्वृतिमाजगाम । विष्णु-
शर्मणापि तानादाय तदर्थं मित्रभेद-मित्रप्राप्ति-काकोलूकीय-लब्धप्रणाशापरीक्षित-
कारकाणीति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः ; तैःपि तान्यधीत्य
मासषट्केन यथोक्ताः संवृताः । ततः प्रभृत्येतत् “पञ्चतन्त्रम्” नाम नीतिशास्त्रं
बालावबोधनार्थं भूतले संप्रवृत्तम् ।

पिङ्गलक-सञ्जीवक-दमनक-कथा

कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वशृगालपरिवृतः पिपासाकुल उदकपानार्थं
यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य गम्भीरतररावं दूरादेवाशृणोत् । तच्छ्रुत्वातीव
व्याकुलहृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य वटतलेऽवस्थितः ।

ततस्तन्मन्त्रिपुत्रं दमनकं नाम शृगालं सोऽब्रवीत्—भद्र, अहमस्माद्वनाद्गन्तु-
मिच्छामि । दमनक आह—कस्मात् ? पिङ्गलक आह—यतोऽद्यास्मद्वने किमप्य-
पूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं यस्यायं महाशब्दः श्रूयते, तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्य-
मिति ।

दमनक आह—यच्छब्दमात्राद्भयमुपगतः स्वामी तदयुवतम्, न च युक्तं
स्वाभिनः पूर्वोपाजितं वनं त्यक्तुम् । उक्तञ्च—

“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्वि मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्मं च दारु च ॥”

पिङ्गलक आह—कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्—

‘कश्चिद्गोमायुर्नाम शृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन् वने सैन्यद्वय-
संग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशादल्लीशाखाग्रैर्हृन्पमानस्य
शब्दमशृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास—अहो ! विनष्टोऽस्मि । तद्
यावन्नास्य श्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि, तावदन्यतो व्रजामि । अथवा
नैतद् युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम्—

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ।

कृत्यं न कुरुते वेगाद्वा स सन्तापमाप्नुयात् ॥

तत्तावज्जानामि कस्यायं शब्दः ।

धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन् यावन्मन्दं मन्दं गच्छति तावद्दुन्दुभिमपश्यत् । स
च तं परिजाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत्, भूयश्च हर्षादिचिन्तयत्—
अहो ! चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमापतितम् । तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः
परिपूरितं भविष्यति ।

ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत् कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना
मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारणतो दंष्ट्राभंगः समजनि । अथ निराशीभूत-
स्तद्दाहशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्—

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्वि मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्मं च दारु च ॥

ततो न शब्दमात्राद् भेतव्यम् ।

पिङ्गलक आह—भो, पश्याय मम सर्वोऽपि परिग्रहो भयव्याकुलितमनाः पलायितुमिच्छति, तत् कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि ? सोऽब्रवीत्—स्वामिन्, नैषामेष दोषः, यतः स्वामिमदृश एव भवन्ति भृत्याः । उक्तं च—

“अद्वयं शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥”

तत् पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय यावदहमेतच्छब्दस्वरूपं ज्ञात्वागच्छामि, ततः पश्चाद्यथाचितं कारयमिति ।

पिङ्गलक आह—किं नत्र भवान् गन्तुमुत्सहते ? स आह—किं स्वाम्यादेशात् सुभृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति ? उक्तञ्च—

“स्वाम्यादेशान् सुभृत्यस्य न भी सञ्जायते क्वचित् ।

प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥”

पिङ्गलक आह—भद्र, यद्येवं तद्गच्छ, शिवाम्ने पन्थानं सन्तु इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानुमारी प्रतस्थे ।

अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास—अहो ! न शोभनं कृतं मया, यत्तस्य विश्वासं गत्वान्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचिद् दमनकोऽयमुभयवेननो भूत्वा ममापरि दुष्टबुद्धिः स्यात् भ्रष्टाधिकारत्वात् । तत्तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तुमन्यन् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि, कदाचिद्दमनकस्तमादाय मा व्यापादयितुमिच्छति । उक्तञ्च—

“बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे सज्जेसरः ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमाप्स्य च मुखानि च ॥”

एव सप्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयप्रेकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्—अहो ! शोभनमापनितम् । अनेनैतस्य सन्धिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यतीति । उक्तञ्च—

“न कोलीन्यात्र सीहार्हभूपो वाक्ये प्रवर्तते ।

मन्त्रिणां यावदभ्येक्षि व्यसनं शोकमेव च ॥”

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकाभिसुप्तं प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्टः ।

पिङ्गलक आह—किं दृष्टं भवता तत् सत्त्वम् ? दमनक आह—दृष्टं स्वामि-
प्रसादात् । पिङ्गलक आह—अपि सत्यम् ? दमनक आह—किं स्वामिपादाना-
मग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ? उक्तञ्च—

“सर्वदेवमयो राजा मनुना सप्रकीर्तितः ।

तस्मान्न देववत् पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥”

पिङ्गलक आह—सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता, न दोषोपरि महान्तं कुप्यन्तीति
न त्वं तेन निपातितः । धनः—

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचं प्रणतानि सर्वान् ।

स्वभाव एवोन्नतत्वेनमामय महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥

दमनक आह—अस्त्वेवम्, स महात्मा, यस्य कृपणाः ; तथापि स्वामी यदि
कथयति ततो भृत्यत्वे नियोजयामि । पिङ्गलक आह सोच्छ्रामम्—किं भवान्
शक्नोत्येव कर्तुम् ? दमनक आह—किममाध्य बुद्धेर्गम्य ? उक्तं च—

“न तच्छ्रम्येनं नागेन्द्रेनं हयनेनं पदानिभिः ।

कार्यं ममिद्धिमभ्येति मया बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥”

पिङ्गलक आह—यद्येव तद्गमात्पणदेऽध्यारोपितस्त्वम् । अद्य प्रभृति
प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः । अयं दमनकः सत्त्वरं गत्वा साक्षेपं
तमिदमाह—एह्येहीनो दुष्टवृषभ ! स्वामी पिङ्गलकस्त्वामाकाङ्क्षति । किं
नि शको भूत्वा मुहुर्मुहुर्नन्दमि वृथा इति ।

तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकोऽब्रवीत्—भद्र, काऽयं पिङ्गलकः ? दमनक आह—
किं स्वामिनः पिङ्गलकमपि न जानासि ? तत् क्षणं प्रतिपालय, फलेनैव शास्यसि ।
नन्वयं सर्वभूषणपरिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहास्तिष्ठति । तच्छ्रुत्वा
गतायुषमिवात्मानं मन्यमानः सञ्जीवकः परं विषादमगमत्, आह च—भद्र, भवान्
साधुसमाचारो वचनपटुश्च दर्शयते । तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेन
स्वामिनः सकाशात् प्रसादं कारयितव्यः । दमनक आह—भो, सत्यमभिहितं
भवता । तत्त्वमत्रैव तिष्ठ, यावदहं तं समयं दृष्ट्वा ततः पश्चात् त्वामानयाभि
इति ।

तथानुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह—स्वामिन्, न तत् प्राकृतं
सत्त्वम्, स हि भगवतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति । मया पृष्ठं इदमूचे—

महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिमरे शष्पापाणि भक्षयितुं समादिष्टः । किं बहुना ? मम प्रदत्त भगवता क्रीडार्यं वनमिदम् । पिङ्गलक आह समयम्—सत्यं ज्ञातं मयाधुना । न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यात्याकीर्णो एवविधे वने निशका नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् ?

दमनक आह—स्वामिन्, एतदभिहितं मया यदेतद्दनं चण्डिकावाहनभूतस्य मत्स्वामिनः पिङ्गलकनाम्न मिहस्य विषयीभूतम् । तद्भवानभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तन् तस्य सकाशं गत्वा भ्रान्तस्नेहनेकत्र भक्षणपानविहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालो नेय इति । ततस्तेनापि सर्वमेतन् प्रतिपन्नम्, उक्तं च सहपंम्—स्वामिन सकाशादभयदक्षिणां दापयितव्या इति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह—साधु सुमते साधु ! मन्त्रिश्रोत्रिय, साधु ! अथ हृदयेन महं समन्त्रं भवतेदमभिहितम् । तद्वत्ता मया तस्याभयदक्षिणा, परं साऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां दापयित्वा द्रुततरमानीयतामिति ।

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकसकाशं प्रस्थितः सहपंमचिन्तयत्—अहो, प्रसादसम्मुखो न स्वामी कचनकशगद्वं सवृत्तः । तस्मास्ति धन्यतरो मम । उक्तं च—

“अमृतं जिजिरे वह्निर्मृतं प्रियदशनम् ।

अमृतं राजसम्मानममृतं क्षीरभोजनम् ॥”

अथ सञ्जीवकसकाशमामाद्य सप्रश्रयमुवाच—भो मित्र, प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम्, तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यम् । न सर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव सकेतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एव कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति ।

चतुर्णां ब्राह्मणपुत्राणां कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्रा निवसन्ति स्म । तेषां त्रयः सर्वशास्त्रपारगा परं बुद्धिरहिता । एकस्तु शास्त्रपराङ्मुखः केवलं बुद्धिमान् । अथ कदाचित् तैर्मिलित्वा मन्त्रितम्—को गुणो विद्यया यदि देशान्तरं गत्वा प्रभूतार्थोपाजनं न क्रियते ? तत् सर्वं वयं देशान्तरं गच्छामः । एव मन्त्रत्रयं ते गृह्णामिजंगमुः ।

अथ कञ्चित् पन्थानं गत्वा तेषु ज्येष्ठः प्राह—हो ! अस्माकम् एकश्चतुर्थी मूलं, केवलं बुद्धिमान् । न च विद्यां विना केवलबुद्ध्या घनं कदापि लभ्यते । सर्वथा वयमस्मै स्वोपाजनविभागं न दास्यामः । तदेषं निवृत्य स्वगृहं गच्छतु । ततो द्वितीयेनाभिहितम्—हो मुबुद्धे ! विद्याहीनस्त्वम्, तद् गच्छ गृहम् ।

अथ तृतीयेनाभिहितम्—अहो, न युज्यते कर्तुमेवम् । यतो वयं बाल्यान् प्रभृतिं क्रीडिता एकत्र । तदागच्छत्वेपुं शिभिरुपाजितस्य वित्तस्य सविभागी च भवतु ।

ततस्तैर्गच्छद्भिरदृष्ट्यां मृतसिंहान्प्राप्योनि दृष्टानि । दृष्ट्वा च युगपत् तेषां त्रय ऊचुः—हो, पूर्वाधीनविद्यायाः प्रत्यय इदानीमेव क्रियताम् ; किञ्चिदेतन्मृतसत्त्वं तिष्ठति, अभ्यस्तविद्याप्रभावेणैतत् प्रत्युज्जीवयामः । तत एकेनाभिहितम्—अहम् अस्थिमञ्चयं तावत् कर्तुं जानामि । द्वितीयेनाभिहितम्—अहं चर्म-मांसरुधिरं प्रयच्छामि । तृतीयेनाभिहितम्—अहमेनं सजीवनं करोमि ।

तत एकेनास्थिमञ्चयं कृतः । द्वितीयेन चर्म-मांस-रुधिरेण संयोजितः । तृतीयो यावद् जीविनं योजयितुं लम्बन्तावत् स बुद्धिमत्ता निषिद्ध उक्तश्च—पश्य कश्चिन् सिंह एषः । तद् यदनं सजीवं करिष्यसि तदा सर्वानेव नो व्यापादयिष्यति स सिंहः । ततस्तेनाभिहितम्—धिङ् मूलं ! नाहं विद्यां विफलतां नेष्यामि ।

अथ बुद्धिमत्ताभिहितम्—तर्हि प्रतीक्षस्व यावदहमेनं समीपवर्तिनं विटपिनमारोहामि । ततस्तेन तथानुष्ठिते यावत् सिंहः सजीवः कृतस्तावत् त्रयोऽपि तेनोत्पायं व्यापादिताः । स च बुद्धिमान् सिंहे स्थानान्तरं गते वृक्षादवनीर्यं गृहे प्रत्यावृत्तः ।

धर्मबुद्धि-पापबुद्धिकथा

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसत स्म । अयं कदा-
चिन् पापबुद्धिना चिन्तितम्—यदहं नावन्मूर्खो दाग्दिग्रोपेतश्च, तदेन धर्मबुद्धि-
मादाय देशान्तरं गत्वा, अस्याश्रयेणार्थापार्जनं कृत्वा, एतमपि वञ्चयित्वा सुखी
भवामि । अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह—भो मित्र ! वार्द्धकभावे
किमात्मचेष्टितं स्मरिष्यमि ? देशान्तरमद्गच्छा कां शिष्टजनवार्तां कथयिष्यसि ?
उक्तं च—

“विद्यां, वित्तं, शिल्पं नावग्राप्नोति मानवः सम्यक् ।

यावद्गृजनि न भूमौ देशादेशान्तरं दृष्ट ॥”

अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुजान् शुभेज्जनि देशान्तरं
प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिनापि प्रभूततरं वित्तमासा-
दितम् । नतश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपाजितविनो प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रन्योन्मुक्तयेन
प्रस्थितौ ।

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः—भद्र ! न भवे-
मेतद्वनं गृहं नेतुं युज्यते, यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च श्राययिष्यन्ति, तदत्रैव
वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावः, भूयोऽपि प्रयोजने
सञ्जाते, तन्मात्रं ममेत्याम्मान् स्थानान् नेष्यावः । तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह—
भद्र ! एव क्रियताम् । कथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा मुखेन स्थितवन्तौ ।

अथान्यदा पापबुद्धिनिशीथे तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गतं पूरयित्वा स्वभवनं
जगाम । अथान्येऽधुर्धर्मबुद्धिः ममेन्यं प्रोवाच—सखे ! बहुकुटुम्बावावां वित्ता-
भावात् सीदावः, तद्गत्वा नतः स्थानान् किञ्चिद्दत्तमानयावः । सोऽज्जवीत्
—भद्र ! एवं क्रियतामिति ।

अथ तौ द्वावपि गत्वा यावत् नतः स्थानं खनतः, नावत् रिक्तं भाण्डं दृष्टवन्तौ ।
अत्रान्तरे पापबुद्धिः स्वशिर्स्नादयन् प्रोवाच—भो धर्मबुद्धे ! त्वया हृतमेतद्वनम्,
नान्येन, यतो भूयोऽपि गतपूरणं कृतम्, तत् प्रयच्छ मे तस्यार्द्धम्, नो चेद् राज-
कुले निवेदयिष्यामि । स आह—भो दुरात्मन् ! मैव वद, धर्मबुद्धिः स्वस्व-
हम्, नैतच्चोरकर्म करोमि ।

एवं द्वावपि नौ विवदमानौ धर्माधिकरणं गतवन्तौ प्रोचतुः परम्परं दूषयन्तौ ।
अथ तौ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्दिव्यार्थं यावान्नियोजितौ, तावत् पापबुद्धिराह—
अहो ! न सम्यग्दृष्टो न्यायः, उक्तं च—

“विवादेऽन्विष्यते पत्र, पत्राभावे तु साक्षिण ।

साक्ष्यभावान् ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिण ॥”

तदत्र विषये वृक्षदेवता मम साक्षिभूता निष्ठति, माप्यावयंरेकतरं चोर वा साधु
वा करिष्यति । अथ तं सर्वैरभिहितम्—भो ! युक्तमुक्तं भवता ; तद-
स्माकमप्यत्र विषये महत् कोतूहलं वर्तते, तत्प्रत्यक्षमभये युवाभ्यामस्माभिः सह
तत्र वनोद्देशं गन्तव्यमिति ।

एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिर्गृहं गत्वा स्वं जनकमुवाच—तात ! प्रभृतोऽयं
मयाधो धर्मबुद्धेश्चोरितः, स च तव वचनेन परिणतिं यास्यति, अन्यथास्माकं
प्राणैः सह यास्यति । स आह—वत्स ! तद् वद द्रुतम्, येन तद् द्रव्यं स्थिरतां
नयामि । पापबुद्धिर्गृह—तात ! अस्मि तत्र प्रदेशे महाशमी, तस्यां महत्कोटर-
मस्ति, तत्र त्वं माम्प्रतमेव प्रविश, ततः प्रभातेऽहं यदा मन्यश्चावणं करोमि,
तदा त्वया वाच्यम्—धर्मबुद्धिश्चोर इति ।

तथानुष्ठिते प्रत्यक्षे पापबुद्धिः स्नात्वा धौतप्रावरणो धर्मबुद्धि-पुरमरो धर्मा-
धिकरणिकं महं तां शमीमभ्येत्य मारुस्वरेण प्रावाच—भगवति वनदेवते !
आवयोर्मध्ये यश्चोरस्तं कथय । अथ पापबुद्धिः पिता शमीकोटरस्थः प्रावाच—
भो ! शृणुत, शृणुत, धर्मबुद्धिनापहतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा
विम्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति,
तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिचार्यं वह्निना सन्दीपितम् ।

अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरेऽर्द्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः कुरुणं परिदेवयन्
पापबुद्धि-पिता निश्चक्राम, ततस्तं सर्वं पृष्ट्वा सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं निवेदयामास ।
अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः—
अहो ! साध्विदमुच्यते—

‘उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।’

तदेतेन पापबुद्धिनोपायश्चिन्तितो नापायः, ततस्तत्फलं प्राप्तम् ।

महाचतुरक-शृगालकथा

अस्ति कस्मिंश्चिद् वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः । तेन कदाचिदरण्ये स्वयम्भूतो गजः समामादितः । परं तस्य भयान्तात् परिभ्रमति, कठिनां त्वचं भेत्तु न शक्नोति । अथात्रावभर इतश्चेतश्च परिभ्रमन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव प्रदेशे समाययौ ।

अथ तमागतं दृष्ट्वा न क्षिणितलविन्यस्तमोलिमण्डलः सयोजितकरकमलः सविनयमुवाच—स्वामिन्, त्वदीयोऽहं लागुडिकः, त्वदर्थं गजमिमं रक्षामि । तदेनं भक्षयन्तु स्वामी । अथ सिंहः प्राह—भो, नाहमन्यहतं सत्त्वं कदाचिदपि भक्षयामि, नन् त्वदेव गजोऽयं मया प्रमादीकृतः । तच्छ्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह—युक्तमिदं स्वामिनो निजभूयंषु ।

अथ सिंहे गते कश्चिद् व्याघ्रः ममाययौ । तमपि दृष्ट्वा सोऽचिन्तयत्—एकस्नावद्गुहात्मा प्रणिपातेनापवाहितः, तत् कथमिदानीमेनमपवाहयिष्यामि ? नूनं शूरोऽयं न खलु भेदं विना साध्यो भवति । उक्तं च—

“न यत्र शक्यते कर्तुं सामदानमथापि वा ।
भेदस्तत्र प्रकर्तव्यो यतोऽसौ यज्ञकारकः ॥”

एव सम्प्रधायं तदभिमुखो गत्वेपदुन्नतकन्धरः ससभ्रममुवाच—माम्, कथमत्रभवान् मृत्युमुखे पतितः ? येनैष सिंहेन गजो व्यापादितः, स च मामेतद्वक्षणे नियुज्य स्वयं स्नानार्थं गतः । तेन गच्छता समादिष्टम्—यदि कश्चिदिह व्याघ्रः समंति तत्त्वया सुगुप्तं ममावेदनीयम्, येन वनमिदं यया निर्व्याघ्रं कर्तव्यम् । यतः पूर्वं व्याघ्रेणैकेन मद्व्यापादितो गजः शून्य उच्छिष्टतां नीतः । सहिनादारभ्य व्याघ्रान् प्रति प्रकुपितोऽस्मि ।

अथ तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः सन्नस्तस्तमाह—भो भागिनेय, देहि मे प्राणदक्षिणाम्, यतस्त्वया तस्यात्र विरायानस्यापि मदीया कापि वार्ता नाख्येया । एवमभिधाय सत्वरं पलायान्चक्रे ।

अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चिद्द्वीपी प्राप । तमपि दृष्ट्वासौ व्यचिन्तयत्—दृढदष्टोऽयं चित्रकः, तदस्मादेवास्म्य गजचर्मभेदं कारयामि । इति निश्चित्य

तमुवाच—भो भगिनीसुत, किमिति चिराद्दृष्टोऽसि ? कथं च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे ? तदतिथिरसि मे । उक्तं च—

“समयाभ्यागतोऽतिथिः ।”

तदेष गजं मिहेन हतस्तिष्ठति । अहं चास्य तदादिष्टो रक्षणालः । परं तथापि यावदमौ न समायाति तावदस्य गजस्य मामं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा द्रुतं व्रज ।

स आह—मामं, यद्येव तत्र कार्यं मेऽस्य मामेन । यतः—

“जीवन् नरो भद्रशतानि पश्यति ।”

तत् सर्वंथा तदेव भुज्यते, यदेव परिणमति ; तदहमितोऽप्यास्यामि । शृगालः आह—भो अधीर, विभ्रब्धो भूत्वा भक्षय, तस्यगमनं दूरतोऽपि तवाहमावेदयिष्यामि । अथ द्वीपिना तथानुष्ठिते भिक्षां त्वच्च विज्ञायाभिहितं जम्बुकेन—भो भगिनीसुत, गम्यतां गम्यताम् । एष मिह समायाति । तच्छ्रुत्वा चित्रकोऽपि दूरं प्रनष्टः ।

अथ यावदमौ तद्भेदकृतद्वारेण मामं भक्षयति, तावदतिसक्रुद्धोऽपरः शृगालः समाययी । अथ तमात्मनूत्य ज्ञानपराक्रमं दृष्ट्वा—

“उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समर्शक्तिं पराक्रमं ॥”

इति पठन् तदभिमुखकृतप्रयाणं स्वदष्टाभिस्तं विदार्यं दिगन्तभाजं कृत्वा स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमामं बुभुजे ।

चित्रांग-सारमेयस्य कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्रांगो नाम सारमेयः । तत्र च चिरकालदुर्भिक्षं पतितम्, अन्नाभावाच्च सारमेयादयो निष्कुलतां गन्तुमारब्धाः । अथ चित्रांगः क्षुत्क्षामकण्ठस्तद्भयाद् देशान्तरं गतः ।

मत्र च कस्मिंश्चित् पुरे कस्य च गृहमेधिनो गृहिण्याः प्रमादेन प्रतिदिनं गृहे प्रविश्य विविधाभ्रादि भक्षयन् परा नृप्तिं गच्छति, परं तद्गृहाद्बहिर्निष्कामन् अन्यैर्मंदोद्धतमार्गमेयं, सर्वदिक्षु परिवृत्य सर्वांगं दृष्ट्वाभिविदार्यते ।

ततस्तेन विचिन्तितम्—वर स्वदेशः, यत्र दुर्भिक्षेणापि सुखेन स्वीयते । न च कोऽपि युद्धं करोति । तद्वरं तदेव स्वनगरं व्रजामि । इत्यवधार्य स्वस्थानं प्रति जगाम ।

अथासी देशान्तरायां स्वजनैः पृष्टः—भोः, कथय कीदृग् देशः, किंचेष्टो लोकः, क आहारः, कश्च व्यवहारस्तत्र इति । स आह—किं कथ्यते ! देशस्य तु

मुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिला, पीरयापितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजनानिर्यद् विरुध्यति ॥

हरिदत्त-क्षेत्रपालसर्पकथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः, तस्य च कृषिं कुर्वन्तः सदैव निष्फलः, कालोऽतिवर्तते । अर्धकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने धर्म्मार्तिः, स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रमुक्तोऽतिदूरे बल्मीकोपरि प्रसारितं बृहत्-फटायुक्तं भीषणं भुजगं दृष्ट्वा चिन्तयामास—नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता, तेनेदं मे कृषिकर्म्मं विफलीभवति ; तदस्या अहं पूजामद्य करिष्यामि । इत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा शरावे निक्षिप्य बल्मीकान्तिक-मुपागम्योवाच—भो क्षेत्रपाल, मर्यतावन्तं कालं न ज्ञातं यत्त्वमत्र वससि, तेन पूजा न कृता, तत् माम्प्रत क्षमस्व इति । एवमुक्त्वा दुग्धं च निवेद्य गृहाभिमुखं प्रायात् ।

अथ प्रातःकाले विदागत्य पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् । एव च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति, एकैकं च दीनारं गृह्णाति ।

अर्थकस्मिन् दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय पुत्र निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा सस्याप्य च पुनर्गृहं समायात । दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकं च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्—नूनं सुवर्णदीनारपूर्णोऽयं वल्मीकः । तदेन हत्वा सर्वमेकवारं गृहीष्यामि । इत्येव सम्प्रधायान्येष्टु क्षीरं ददता ब्राह्मणपुत्रेण सर्पं लगुडेन शिरसि ताडितः ।

ततः कथमपि दैववशादमुक्ताजीवित एव रोषान्तमेव नीवविषदशनंस्तथादशत् यथा सद्यः पञ्चत्वमुपागतं, स्वजनंश्च नानिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठमञ्चयः संस्कृतः ।

अथ द्वितीयदिने तस्य पिता समायात, स्वजनंभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा तर्पय समर्पितवान् । अब्रवीच्च—

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यः।त्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थान्स्य नश्यन्ति हमाः पश्यन्ते यथा ॥

पुरुषैरुक्तम्—कथमेतत् ? ब्राह्मणः कथयति—

‘अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्रग्यो नाम राजा । तस्य योर्ध्वं सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति, तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया हमास्तिष्ठन्ति षण्मासे षण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति ।

अथ तत्र सरसि सीवर्णी बृहत्पक्षी समायातः । तैश्चोक्तः—अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम्, येन कारणेनास्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतन् सरः । एवं च किं बहुना परस्परं द्वेषमुत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्—देव, एते पक्षिण एव वदन्ति यदस्माकं राजा किं करिष्यति ? न कस्याप्यावासं दद्युः । यथा चोक्तम्—न शोभनं युष्माभिरभिहितम्, अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि । एवं स्थिते देवः प्रमाणम् ।

ततो राजा भृत्यान्ब्रवीत्—भो भो, गच्छत, मर्द्धान् पक्षिणो गतामून् कृत्वा शीघ्रं मानयन् । राजादेशानन्तरमेव प्रचेतुस्ते । अथ लगुडहस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्रैकेन पक्षिणा वृद्धेनोक्तम्—भो स्वजना, न शोभनमापतितम् । ततः सर्वैरेकमतीभूय शोधमुत्पतितव्यम् । तैश्च तथानुष्ठितम् । अतोऽहं ब्रवीमि—दूतान् यो नानुगृह्णाति इति ।’

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूपे क्षीरं गृहीत्वा तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पं मन्त्रोत् । तदा सर्पश्चिरं वल्मीकद्वारान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच—त्वं

लोभादवागतं पुत्रशोकमपि विहाय । अतः परं तव मम च प्रीतिर्नोचिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मादेनाहं ताडितः, मया स दष्टः । कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यः, त्वया च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्तव्यम् ? इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा—अतः परं पुनस्त्वया नागलव्यम् इति पुनरुक्त्वा विवरालगंतः । आह्वयश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रवृद्धिं निन्दन् स्वगृहमागतः ।

अतः उच्यते—

‘चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।
भिन्नश्लिष्टां नु या प्रीतिर्न मा स्नेहेन बद्धने ॥’

सोमिलकास्थानम्

सोमिलकनामान् कोलिकमाह पुरुषः—भो, गच्छ भूयोऽपि वर्धमानपुरम् । तत्र द्वौ वणिक्पुत्री वसन—एको गुप्तधनः द्वितीय उपभुक्तधनः । ततस्तयोः स्वरूपं बुद्धेः कस्य वरं प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनमभक्षितेन, ततस्त्वामपि गुप्तधनं करोमि, अथवा दन्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनम्, तदुपभुक्तधनं करोमीति । एवमुक्त्वाऽदर्शनं गतः । सोमिलकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्धमानपुरं गतः ।

अथ सन्ध्यासमये श्रान्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं पृच्छन् कृच्छ्रा-
ल्लब्ध्वास्नमिते सूर्ये प्रविष्टः । अयामौ भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्स्य-
मानो हठाद् गृहं प्रविश्योपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं
किञ्चिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्रैव यावत् सुप्तो निशीथे पश्यति तावद्
द्वौ पुरुषौ परस्परम् मन्त्रयतः ।

तत्रैक आह—भो, कतं, किं त्वयास्य गुप्तधनस्यान्योऽधिको व्ययो निर्मितः,
यत् सोमिलकस्थानेन भोजनं दत्तम् ? तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह—
भो, कमन्, न ममात्र दोषः । मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दानव्या, तत्परिणतिः
पुनस्त्वदायता इति ।

नाहमग्रे यास्यामि । एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः ।
ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः ।

अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्य वर्त्तिनिष्पत्तौ । सोऽपि यावत् खनितु-
भारब्धस्तावद्रूप्यमयी सिति । ततः प्रहृषितः प्राह—भो भो, गृह्यतां यथेच्छया
रूप्यम् ; नाग्रे गन्तव्यम् ।

तावदूचतु—भो, पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमि, अग्रतो रूप्यमयी । तन्नूनमग्रे
सुवर्णमयी भविष्यति, तदनेन प्रभूतेनापि दाग्दिग्रनाशो न भवति ; तदावामग्रे
यास्यावः । एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यमादाय
निवृत्तः ।

तयोरपि गच्छतोरेकस्याग्रे वर्त्ति, पत्तान् । सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति
तावन् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह—भो, गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम्, सुवर्णा-
दन्यत्र किञ्चिदुत्तमं भविष्यति । स प्राह—भूढ, न किञ्चिद् वेत्सि ; प्राक्
ताम्रम्, ततो रूप्यम्, ततः सुवर्णम्, तन्नूनमतपरं रत्नानि भविष्यन्ति, येषामेक-
तमेनापि दाग्दिग्रनाशो भवति, तदुत्तिष्ठ, अग्रे गच्छावः ; किमनेन भार-
भूतेनापि प्रभूतेन ? स आह—गच्छतु भवान्, अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयि-
ष्यामि ।

तथानुष्ठितः सोऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापमन्तप्ततनुं पिपासाकुलित-
मिद्धिमार्गञ्च्युतं हनयन्तश्च बभ्राव । अथ भ्राम्यन् स्थलीपरि पुरुषमेकं रुधिर-
प्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्—भो,
को भवान् ? किमेव चक्रेण भ्रमना शिरसि तिष्ठसि ? तन् कथय मे यदि
कुत्रचिज्जलमस्ति ।

एव तस्य प्रवदन्मन्त्रचक्रं तन्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् ।
स आह—भद्र, किमेतत् ? स आह—मभाष्येवमेव तच्छिरसि चटितम् । स
आह—तत् कथय कर्दतदुत्तरिष्यति, महती मे वेदना वर्त्तते । स आह—यदि
त्वमिव कश्चिद्भूतसिद्धिवतिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति तदा तस्य मस्तके
चटिष्यति ।

स आह—कियान् कालस्तर्वाव स्थितस्य ? स आह—साम्प्रतं को राजा
धरणीतले ? स आह—वीणावत्सराजः । स आह—अहं तावत् कलसख्या

न जानामि । परं यदा रामो राजासोत्तदाह दारिद्र्योपहतं मिद्धिवर्त्तिमादायानेन
पथा समायात । ततो मयान्यो नरो मस्तकवृत्तचक्रो दृष्टः, पृष्टश्च । ततश्चै-
तज्जातम् ।

स आह—भद्र, कथं तवैव स्थितस्य भोजनद्वलप्राप्तिरासीत् ? स आह—भद्र,
धनदेन निधानहरणभयात् मिद्धानामेतद्भयं दर्शितम्, तेन कश्चिदपि नागच्छति ।
यदि कश्चिदायाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेव वेदना-
मनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय । इत्युक्त्वा गतः ।

अथ तस्मिन्निश्चरयति स सुवर्णमिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपङ्क्त्या यावत्
किञ्चिद्वनान्तरमागच्छति तावद्दुधिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता
सवेदनं ववणश्रुपविष्टस्मिष्ठति । तत्समीपवर्तिना भूत्वा सबाध्यं पृष्ट—
भद्र, किमेतत् ? स आह—विधिनियोगः । स आह—कथं तत् ? कथय
कारणमेतस्य ।

सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत् । तत् श्रुत्वा सो न विगर्हयन्निरु-
माह—भो, निषिद्धस्त्व मया नैकशो न शृणोषि मे वाक्यम् । तत् किं क्रियते,
विद्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा माध्वदमुच्यते—

‘अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥’

अमश्राव्यचिन्तापरिणामः

कस्मिन्निचनगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तेन
भिक्षार्जितं सक्तुभिर्भुक्तशेषं कलशं सम्पूरितः । तं च घटं नागदन्तेऽवलम्ब्य
तस्याधस्तात् खट्वा निधाय मनतमेकदृष्ट्या तमवलोकयति ।

अथ कदाचिद्वाशो मुपनिश्चिन्तयाभास यत्—परिपूर्णीऽयं घटस्तावत् सक्तु-
भिर्वसंते । तद् यदि दुर्भिक्षं भवति तदनेन रूपकाणां शतमुत्पद्यते ; ततस्तेन

मयाजाद्वयं ग्रहीतव्यम् । ततः पाण्मासिकप्रसववशान्ताभ्या यूथं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गाः ग्रहीष्यामि, गोभिर्महिषी, महिषीभिर्वडवाः । वडवाः प्रसवतः प्रभूता अश्वानि भविष्यन्ति, तेषां विक्रयान् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पद्यते । ततः कश्चिद्वाह्यणो मम गृहमागत्य प्राप्तवयस्कां रूपाद्यां कन्यां दास्यति, तन्मकाशान् पुत्रा मे भविष्यन्ति । तस्याहं सोमशर्म्मणि नाम करिष्यामि । ततस्मिन् जानुचलनयोग्ये मञ्जानेऽहं पुस्तकं गृहीत्वाश्व-
शालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टस्तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्म्मणि मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाज्जानुप्रचलनपरोऽध्वगुगमप्रवर्त्ती मन्ममीषमागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोषाविष्टोऽभिधास्यामि — गृहाण तावद् बालकम् । सापि गृहकर्म-
व्यस्रतयास्मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुन्धाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि ।

एव तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दन्ते यथा स घटो भग्नः सक्तभिः पाण्डुरतां गतः । अतः साधूच्यते—

‘अनागतवतीं चिन्तामसभाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः शोते सोमशर्म्मणिता यथा ॥’

चन्द्रभूपतिकथा

कस्मिञ्चिन्नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवर्त्तति स्म । तस्य पुत्रा वानर-
श्रीहारता वानरयूथं नित्यमेवानेकभोजनभक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ
वानरयूथार्थिणो यः स ओशनस-बार्हस्पत्य-त्राणक्षयमतवित् तदनुष्ठाता च तान्
सर्वानप्यध्यापयति स्म ।

अथ तस्मिन् राजगृहे लघुकुमारवाहनयोग्यं मेघयूथमस्ति । तन्मध्यादेको
जिह्वालोल्यादहनिशं निःशङ्कं महानसे प्रविश्य यत् पश्यति तत् सर्वं भक्षयति ।
ते च सूपकारा यत् किञ्चित् काष्ठं मृन्मयं भाजनं कांस्यपात्रं नाम्नपात्रं वा पश्यन्ति
तेनाशु ताडयन्ति ।

सोऽपि वानरगृध्रपस्तदृष्ट्वा व्यचिन्तयन्—अहो, मेघसूपकारकलहोऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति, यतोऽग्रास्वादलम्पटोऽयं मेघो महाकीपाश्च सूपकारा यथासम्भवस्तुना प्रहरन्ति, तद् यदि वस्तुनोऽभावान् कदाचिदुल्मुकेन ताडयिष्यन्ति तदोर्णाप्रचुरोऽयं मेघः स्वल्पेनापि वह्निना प्रज्वलिष्यति । तद्दृश्यमानं पुनरग्निकुट्यां समीपवर्तिन्या प्रवेक्ष्यति, सापि तूष्णप्राचुर्याज्ज्वलिष्यति, ततोऽग्रा वह्निदाहमवाप्स्यन्ति । शालिहोत्रेण पुनरेतदुक्तम् यद्वा नरवमयास्वाना वह्निदाहदोषप्रशाम्यति । तन्नूनमेतेन भाव्यमत्र निश्चयः । एव निश्चिन्य सर्वान् वानरानाहूय रहसि प्रोवाच यन्—

मेघेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।
स भविष्यत्यमन्दिस्थ वानराणां क्षयावह ॥
तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारण ।
तद् गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥

तथा च—

कलहान्तानि हर्म्याणि, कुवाक्यान्त च मौढ्यम् ।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि, कुकर्मान्त यशो नृणाम् ॥

तत्र यावत् सर्वेषां मक्षयो भवति तावदेतद्वाजगृहं सत्यज्यं वनं गच्छाम ।

अथ तत्तस्मै वचनमश्रद्धेयं श्रुत्वा मदोदता वानरा प्रहस्य प्राचुः—भो, भवतो बृद्धभावाद् बुद्धिर्वैकल्यं सञ्जातं येनैतद् ब्रवीषि । उक्तं च—

“वदनं दशनैर्हीनं, लाला स्रवति नित्यशः ।

न मतिः स्फुरति क्वापि बाले बृद्धे विशेषतः ॥”

न वयं स्वर्गसमानोपभोगात् नानाविधान् भक्ष्यविशेषान् राजपुत्रं, स्वहस्तदत्तान् मृतकल्पान् परित्यज्य तत्राटव्यां कषाय-कटू-तिक्त-क्षार-रूक्षफलानि भक्षयिष्याम ।

तत् श्रुत्वाश्रुकलुषा दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच—रे रे मूर्खा, यूयमेतस्य मुखस्य परिणामं न जानीय । किं न पाकरभास्वादनप्रायमेतन् मुखं परिणामे विषयद् भविष्यति? तदहं कुलक्षयं स्वयं नावलोकयिष्यामि, साम्प्रतं वनं यास्यामि । उक्तं च—

“मित्रं व्यसनमम्प्राप्तं, स्वस्थानं परपीडितम् ।

घन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥”

एवमभिधाय सर्वांस्तान् परित्यज्य स मूधाधिपोऽटव्या गतः ।

अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन्नहनि स मेघो महानसे प्रविष्टो यावत् सूतकारण-
नान्यन् किञ्चित् समामादितम् तावदद्वन्द्वज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमान-
शरीरः शब्दायमानोऽश्वकुट्टा प्रत्यामन्नवर्तित्यां प्रविष्टः । तत्र तृणप्राचुर्य-
युक्ताया क्षिती तस्य प्रलुठत सर्वत्रापि वह्निज्वालाग्न्धा समुन्धिता यथा केचिदश्वाः
स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गता , केचिद्वन्धनानि त्रोटयित्वा चंदम्वजरीरा इतश्चेनश्च
ह्येषमाणा धावन्तः सर्वमपि जनममूहमाकुलीचक्रुः ।

अश्वान्तरे राजा भविषादः शालिहोत्रज्ञान् वंद्यानाहूय प्रोवाच—भो , प्रोज्यता-
मवामश्वाना कश्चिद्दाहोपशमनोपायः । नेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः—देव,
प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण यत्—

“कपीनां मेदसा दोषो वह्निदाहसमुद्भवः ।

अश्वानां नागमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥”

तत् क्रियतामेतच्चिकित्सितं द्राक् यावदेते न दाहदोषेण विनश्यन्ति ।

सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरवधमादिष्टवान् । किं बहुना, सर्वेऽपि ते
वानरा विविधायुध-ऋगु-वापाणादिभिर्ध्यापादिताः ।

अथ सोऽपि वानरयूथपम्त पुत्र-पौत्र-भ्रान्-भ्रातृ-भागिनेयादिमक्षयं ज्ञात्वा पर-
विषादमुपागतः । स त्यक्ताहारक्रियो वनाद्वनं पर्यटति, अचिन्तयन्च—कथमहं
तस्य नृपायसदस्यानूणताकृत्येनापकृत्यं करिष्यामि ?

उक्तं च—

“मय्येद्वयंणां योऽत्र वज्रा परनिर्मिताम् ।

भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः ॥”

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित् पिपासाकुलेन भ्रमता पश्चिनीखण्डमण्डित मर-
ममामादितम् । तद् यावत् मूढमेशिकयावलोकयति तावद्वनचरमनुष्याणां पद-
पङ्क्तिप्रवेशोऽस्ति, न निष्क्रमणम् । ततश्चिन्तितम्—तूनमत्र जलान्ते दुष्ट-
प्राहेण भाष्यम् । तत् पश्चिनीनालमादाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि ।

तथानुष्ठिते तन्मध्याद्राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठस्तमुवाच—
भो , अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्य इति । तस्मास्ति धूर्ततरस्त्वन्-
ममोज्ज्यो यत् पानीयमनेन विधिना पिबसि, तनस्तुष्टोऽहम्, प्रार्थयस्व हृदय-
वाञ्छितम् ।

कपिराह—भो, कियती ते भक्षणशक्ति ? स आह—शन-महत्पापुन-
लक्षाण्यपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि, बाह्येन शृगालाऽपि मां दूषयन्ति ।

वानर आह—अस्मि मे केनचिद् भूपतिना महान्यन्नं वैरम्, यद्येतां रत्नमालां
मे प्रयच्छसि तत् सपरिवारमपि न भूपतिं वाक्प्रपञ्चनं लोभयित्वात्र मर्गमि
प्रवेशयामि । मांऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह—भो मित्र,
यत् समुचितं भवति तत् कर्तव्यम् इति ।

वानराऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रामादपु परिभ्रमन् जनैर्दृष्टः, पृष्ठञ्च
—भो यूथप, भवानियन्तं कालं कुत्र स्थित ? भवतद्गृत्नमालां कुत्र लब्धा,
या दीप्ता मूर्ध्निमपि निरस्करोति ?

वानरः प्राह—अस्मि कुत्रचिदरण्ये गुप्ततर मत्तन् मग्नो धनदर्निमित्तम् । तत्र
मूर्ध्निर्दोदिने रविवारे यः कश्चिन्निमज्जति स धनदप्रमादादौद्गृत्नमालाविभूषित-
कण्ठो निःसर्गतिः ।

अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स वानरः समाहूतः, पृष्ठञ्च—भो यूथाधिप, किं
सन्त्यमेतत् ? रत्नमालामनाथः सरोऽस्मि कापि ? कपिराह—स्वामिन्, एष
प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद् यदि रत्नमालया
प्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि ।

तत् श्रुत्वा भूपतिराह—यद्येवं तदहं सपरिजनं स्वयमेष्ट्यामि येन प्रभूता
रत्नमालाः सम्पद्यन्ते । वानर आह—एव क्रियताम् ।

तथानुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोभेन सर्वे कलत्रभृत्या प्रस्थिताः ।
वानरोऽपि राज्ञा दायाधिरूढेन स्वीत्सङ्गं आरोपितः मुखेन प्रीतिपूर्व्वमानीयते ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

“नृणो देवि नमस्तुभ्य यया विनाऽन्विता अपि ।

अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥”

तथा च—

“इच्छन्ति शती सहस्रं, महस्रीं लक्ष्मीं हते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं, राज्यस्य स्वर्गं मीहते ॥

जीर्यन्ते जीर्यन्तः केशाः, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यन्तः ।

जीर्यन्तश्चक्षुषी श्रोत्रे, नृर्णका नरुणायते ॥”

अथ तत् सरः समासाद्य वानरः ग्रन्थूपसमये राजानमुवाच—देव, अत्रार्धो-
दिने सूर्योऽत्रप्रविष्टानां मिद्धिर्भवति । तत् सर्वोऽपि जन एकदेव प्रविशतु, त्वया
पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानमासाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि ।

अथ प्रविष्टास्ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन । अथ तेषु चिरायमाणेषु
राजा वानरमाह—भो यूथाधिप, किमिति चिरायते मे जन ?

तत् श्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षमारुह्य राजानमुवाच—भो दुष्टनरपते, राक्षसे-
नान्तःसलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः, साधितं मया कुलक्षयज वरम् । तद्
गम्यताम् ; त्वं स्वामीति मत्वा नात्र प्रवेशित । उक्तं च—

“कृते प्रतिकृतं कुर्याद्विमिते प्रतिहिमितम् ।

न तत्र दीपं पश्यामि दृष्टे दुष्टे समाचरेत् ॥”

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतः, मया पुनस्तव इति ।

अर्थनदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः गदगतिरेकाकी वयायानमार्गेण निष्कृान्तः ।

अथ तस्मिन् भूयतो गते राक्षसस्तृप्तो जलाश्रितकृष्य मानन्दमिदमाह—

हन्त शत्रुः, कृत मित्रः, रत्नमाला न हारिता ।

नालेनापिवता तंभ भवता साधुः वानरः ॥

अतः साध्विदमुच्यते—

‘यो लौन्यान् कुरुते कर्म नैवादकर्मवेशते ।

विडम्बनामयाप्नोति न यथा चन्द्रभूषणि ॥

महात्मनः शिवेरुपाख्यानम्

अस्ति राजा शिविर्नामः सकलभूषालमोलिमालाचित्रचरणः परमकारुणिकः
सकलार्थिजनसंपादितमनोरथः । तस्यानन्यसदृश्या दानशीलतया यशस्त्रिदिव-
मारुरोहः ।

अथ कदाचिदास्रण्डलविचित्रायामास—नामुंति दानशीलः शिविना तुल्यः ।
तत् कोऽस्याभिप्रायः, कियद्वा सत्त्वमस्य इति जिज्ञासायं धर्ममाहुय स्वयं कपोतो-
ऽभवत् । धर्मश्च इयेनः कपोतस्य पृष्ठनस्त्वरितगतिरभिभक्तिं प्रवृत्तः ।

अथ तस्य राज्ञः मुखामनस्यस्य प्रभानममय एवास्थानगतस्वामो कपोतः
कम्पमानो भय-तरल-नेत्रनारकः करुणरसितमाक्षि कुर्वञ्चरणमभीषे महमेव
सनिपतितः, प्रोवाच भयगद्गदया गिरा—राजन्, शरणागतोऽस्मि ते, परित्रायस्व मा
श्येनात् । अथ श्येनोऽपि राज्ञः पुरतः पपात । सोऽपि—राजन्, मुञ्च मुञ्च,
क्षुभ्रानुरस्य मे भक्ष्यं समर्पयस्वेति प्रोञ्चैरुवाच ।

कपोत आह—देव, शरणागतस्य मे परित्राणमर्हसि कर्तुम् । स्वशरीराण्यपि
शरणागतार्थं त्यजन्ति माघवो निन्यम्, न शरणागतम् । श्येनोऽब्रवीत्—राजन्
सकलमनोरथदाता किञ्च श्रूयसे, अतो मे भक्ष्यमेव दानुमर्हसि ; प्राणमशयमा-
पन्नोऽस्मीति ।

अथावपि राजा ज्ञानकारुण्यं कथमेतदिति सभ्रान्तो दोलारुद्ध इव सान्त्वयन्
श्येनमाह—नैध मता पन्था शरणागतपरित्यागः, नदह मांसमन्यदेव ते दापयामि
यावन् नृप्तिमवाप्नोषीति । श्येन आह—न वयं पर-हृत-पिणितभुजः, स्वयं
जीवतो मामान्यदुष्णरुधिरकललान्यास्वादयामहे ; किन्तु यावन्मात्रमिदं कपोत-
मांसं तुलितं भवति तावन्मे स्वमांसं प्रयच्छेति ।

वाचम् दानास्मीति राज्ञि प्रतिपन्ने हाहाकारः समभूद् भूभुजाम्—देव, मा
साहसं कार्षी, एष श्येनरूपी राक्षसस्त्वद्विनाशहेतुरागत इति । एवमातंतादं
वर्णमानं तुलां कपोतः समारोपितः । कक्षा तन्ममां कृत्वा स्वमांसमंगावयवा-
दुत्कृत्यारोपितं न च कपोतमम भवन्त्येव । अवशेषावयवविकृज्जपिणितः शिवियंदा
कपोतस्य न तुल्यतां सञ्जगाम तदा नमः सर्वत्रिदे धर्मायेति कृत्वा स्वयमेव तुलाम-
धिरूढः ।

अथ दिवि देवदुन्दुभयः प्रणंदुः । अचिरलकुसुमवृष्टिमारः समीरणं प्रववी ।
साधु साध्विति दशस्वपि दिक्षु वाचो विचेह । अत्रान्तरे धर्म-याकशासनौ
प्रकटितरूपौ तं राजानमाहनु—साधु महीनाथ, शोभनस्येऽतितिपुणः प्राणिधर्मो
विज्ञातः, परमार्थतत्त्वमेव जिज्ञासितः । तदिदं शरीरं ते पुरातनमिवास्तु,
कोशमञ्जयम्, धर्मं च ते मदा मतिर्भूतभूतये भवतु इत्युक्तान्तर्धानमागता ।

चतुर्दशमहागज-कथा

कस्मिंश्चिद् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ।
तत्र कदाचित् महत्यनावृष्टिः सञ्जाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तथा तडागहृद-
पल्लवस्रगामि शोषमुपगतानि ।

अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्त—देव । पिपासाकुला गजकलभा
मृतप्राया अपरे मृताश्च, तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन
स्वस्थता व्रजन्ति । ततश्चिरं ध्यात्वा तेनाभिहितम्—अस्ति महान् हृदो
विविकले प्रदेशे मध्यमध्यगतः पानालगगजलेन सदैव पूर्णः । तत्र
गम्यतामिति ।

तथानुष्ठिते पञ्चवरात्रमुपमर्षद्भिः समामादितस्तेः स हृदः । तत्र स्वेच्छया
जलमवगाह्य अस्तगमनवेलाया निष्क्रान्ता । तस्य च हृदस्य समन्ताच्छकविला
अमग्न्या मुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । तेऽपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्तनो धमद्भिः
परिभग्ना । बहवः शशकाः भग्नपादशिरोपीवा विहिताः, केचिन्मृताः,
केचिज्जीवशेषा जाताः ।

अथ गते तस्मिन् गजपूथे शशका मोहेना गत्रपादशृण्णममावासा केचिद्
भग्नपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा हविष्कृता अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहित-
लाचना ममथ मियो मन्त्रं चकृ—अहो विनष्टा वयम् । नित्यमेव एतद्
गजपूथमागमिष्यन्ति यतो नान्यत्र जलमस्ति । तन् सर्वेषां नाशो भविष्यति ।
उक्तञ्च—

स्पृशन्नपि गजो हन्ति त्रिघृन्नपि भुजगम् ।

हमन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनम् ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः ।

तथैकः प्रोवाच—गम्यतां देशान्यासेन । किमन्यत्र । उक्तञ्च मनुना व्यासेन च—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥

क्षेत्र्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥

आपदर्थे घन रक्षेद् दारान् रक्षेदनेनपि ।

आत्मानं मनन रक्षेद् दारैरपि घनेनपि ॥

ततश्चान्ये प्रोचुः—भोः पितृयैतामहं स्थानं न शक्यते महमा त्यक्तुम् । नन
क्रियता तेषा कृते काचिद् विभीषिका यत् कथमपि देवान् ममायान्ति ।
उक्तञ्च—

निर्विषेणापि भर्षेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा वाप्नु फटाटोपो भयकरः ॥

अथान्ये प्रोचुः—यद्येव ततस्तेषा महत् विभीषिकाभ्यानमस्ति येन
नागमिष्यन्ति । सा च चतुर्दूतायना विभीषिका । यतो विजयदत्ता नाम
राजा अस्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति । तत् प्रेष्यता कश्चिन्मिथ्या-
दूतो यूथाधिपमकाश यश्चन्द्रस्वामत्र हृदे आगच्छन्त निषेधयति, यतोऽस्मत्
परिग्रहाऽस्य समन्ताद् वसति । एवमभिहिते श्रद्धेयवचनात् कदापि निवर्तते ।

अथान्ये प्रोचुः—यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः । स च वचनरचना-
चतुरा दूतकर्मजः । स तत्र प्रेष्यतामिति । उक्तञ्च—

माकारो नि स्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविवक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राजा दूत स इष्यते ॥

अन्यञ्च—

यो मूर्खं लीन्यमम्यन्न गजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावाद विशेषेण तस्य कार्यं न मिथ्यति ॥

तदन्विष्यतां यद्यस्माद् व्यमनादात्मना मुनिर्मुक्तिः ।

अथान्ये प्रोचुः—अहा युक्तमेतन् । नान्यः कश्चिदुपायाऽस्माकं जीवितस्य ।
नर्येव क्रियताम् । अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपमपीषे निरूपितो गतश्च ।

तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गमासाद्य अगम्य स्थलमारुह्य तं गजमुवाच—
भा भो दुष्टगजः । किमेव लीलया निःशकनया अत्र चन्द्रहृद आगच्छसि ?
तन्तागन्तव्यम्, निवृत्त्यतामिति । •

तदाकर्णं चिस्मितमना गज आह—भो. कस्त्वम् ? स आह—अहं चित्तवराहो
नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि । माम्प्रत भगवता चन्द्रमेमां तदाऽहम् ।

प्रहितो दूत । जानात्येव भवान् यथार्थवादिनो दूतस्य न दोष करणीयः ।
दूतमुखा हि राजानः सर्व एव । उक्तञ्च—

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।

परुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा ॥

तच्छ्रुत्वा स आह—भो शशक ! तत् कथय भगवन् इच्छन्मम सन्देश येन
सत्वर क्रियते । स आह—भवता अतीतदिवसे मूधेन सहागच्छता प्रभूनाः शशका
निपातिता । तत् किं न वेत्ति भवान् यन्मम पश्चिहोऽयम् ? तद् यदि
जीविनेन ते प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेनात्र हृदे नागन्तव्यमिति सन्देशः ।

गज आह—अयं क्व वर्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः ? स आह—अत्र हृदे
साम्प्रत शशकानां भवद्यूयमथितानां हतशेषाणां समाश्वामनाथं समायातस्तिष्ठति ।
अहं पुनस्तवान्निकं प्रेषितः । गज आह—यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन
प्रणम्याम्यत्र गच्छामि । शशक आह—भो आगच्छ मया सहैकाकी येन
दर्शयामि ।

तयानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं हृदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितः
चन्द्रविम्बमदर्शयन् । आह च—भो एष तः स्वामी जलमध्ये समाधिस्यस्तिष्ठति,
तन्निभूतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति । नोचेन् समाधिभङ्गाद् भूयोऽपि प्रभूतं कोपं
करिष्यतीति ।

अथ गजोऽपि त्रस्तमनाम्न प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः । शशकाश्च
तद्दिनादारभ्य सप्तग्वाराः मुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म ।

शतबुद्धि-सहस्रबुद्धि-भत्स्यकथा

कस्मिंश्चिज्जलाशये क्षतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ भत्स्यौ निवसतः स्म ।
अथ तयोरेकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रता गतः । एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे
कञ्चित्का जलाया सुभाषितगोष्ठीमुखमनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति ।

अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्ता धीवराः प्रभूतैर्मन्स्पर्शव्यापादितै-
र्मस्तके विधूतैरस्तमनवेलाया तस्मिन् जलाशये समायाना । ततः सलिलाशय-
दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—अहो बहुमन्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते स्वल्पमनिलश्च ।
तत् प्रभानेऽत्र आगमिष्याम । एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः । मन्स्याश्च विपण्ण-
वदता मिथो मन्त्रं बभूवुः ।

ततो मण्डूक आह—भोः शतबुद्धं सहस्रबुद्धं, श्रुतं धीवरोक्तं भवद्भ्याम् ।
तत् किमत्र युज्यते कर्तुं पलायनमवष्टम्भं वा ? यत् कर्तुं युक्तं भवति
तदादिदयतामस्य । तच्छ्रुत्वा सहस्रबुद्धिं प्रहस्य प्राह—भो मित्र, मा भंषीर्यतो
वचनश्रवणमात्रादव भयं न कार्यम् । न भवत्यम् । उक्तञ्च—

मराणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न मिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥

तत् तावत् तेषामागमनमपि न सपत्स्यत । भविष्यति वा तर्हि त्वा बुद्धिप्रभावेण
आत्मसाहितं रक्षयिष्यामि, यतोऽनेका मन्त्रिभिरनिर्यामिह जानामि ।

तदाकर्ण्य शतबुद्धिराह—भो युक्तमुक्तं भवता । सहस्रबुद्धिरेव भवान् ।
अपश्वा साध्विदमुच्यते—

बुद्धिर्बुद्धिमतां लाके नाम्न्यगम्य हि किञ्चन ।

बुद्ध्या यतो हता तन्दादृष्टाणक्येनाभिप्राणय ॥

तथाच—

न यत्रास्ति गतिर्वार्यो रश्मीनाञ्च विवस्वन ।

तत्रापि प्रविशन्त्यान् बुद्धिर्बुद्धिमता मदा ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि गिनृपयायागतं जन्मस्थानं त्यक्तुं न शक्यते ।

उक्तञ्च—

न तन् स्वर्गेऽपि मौल्यं म्यादिव्यस्यर्जनशोभने ।

कुम्भानेऽपि भवेन् पुमां जन्मनो यत्र सम्भव ॥

तत्र कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वा स्वबुद्धिप्रभावेण रक्षयिष्यामि ।

मण्डूक आह—भद्री, मम तावदुक्तं बुद्धिः पलायनपरा । तदहमन्य जलाशय-
मद्यैव सभाष्यो यास्यामि । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रावेवान्यजलाशयं गतः ।
धीवरैरपि प्रभातं आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो

गृहीताः । तावपि शतबुद्धिसहस्रबुद्धीं सभायीं पलायमानो विरमात्मानं
गतिविशेषविज्ञाने रक्षन्ती जाले पतितो व्यापादितो च । अथापराङ्म-
समये प्रहृष्टास्ते धीवरा स्वगृहे प्रति प्रस्थिताः । गुरुत्वाच्चैकेन तेषां शतबुद्धि-
शिरसि कृतं । सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च वार्पाकण्ठापगतन
मण्डूकेन नो तथा नीयमानो दृष्टाभिहितो स्वपत्नी—प्रिये, पश्य पश्य—

शतबुद्धिः शिरस्योऽप्य लम्बते च महसधी ।
एकबुद्धिरह भद्रे कीडामि विमले जले ॥

शालङ्कायनस्य मुनेराख्यानम्

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तपोवने शालङ्कायनो नाम तपोधनो
जाह्नव्यां स्नानार्थं गतः । तस्य च सूर्योपस्थानं कुर्वन्तमत्र प्रदेशे मूषिका
काचित् खरतरनखाग्रपुटेन श्येनेन गृहीता । तां दृष्ट्वा स मुनिः करुणाद्वन्द्वयो
मुञ्च मुञ्चेति कुर्वाणस्तस्य पाषाणखण्डं प्राक्षिपत्, सोऽपि पाषाणखण्ड-
प्रहारव्याकुलेन्द्रियो भ्रष्टमूषिको भूमौ निपतत । मूषिकापि भयव्रस्ता
कनं व्यमजानती रक्ष रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् ।

श्येनेनापि चेतनां लब्ध्वा मुनिरुक्त—भो मुने, न युक्तमनुष्ठितम् भवता
यदहं पाषाणेन ताडितः । किं त्वमधर्माग्रं विभेपि ? तत् समर्पय ममेना
मूषिकाम्, नोचेत् प्रभूतम् पानकमवाप्स्यमि । इति ब्रुवाण श्येनं प्रोवाच
स—भो विहगाधम ! रक्षणीयाः प्राणिनां प्राणाः ; दण्डनीयाः
दुष्टाः । संमाननीयाः साधवः, पूजनीया गुरवः, स्तुत्या देवाः ।
तत् किम् असंबद्धं प्रजल्पमि ?

श्येन आह—मुने ! न त्वं सूक्ष्मधर्म्मं वेत्सि । इह हि सर्वेषां प्राणिनां
विविधां सृष्टिं कुर्वन्ता आहारोऽपि विनिर्मितः । ततो यथा भवतामत्र

तथास्माकम् मूषिकादयो विहिताः । नन् स्वहारकाक्षिणम् मां किं दूषयसि ?
उक्तं च—

यद्यस्य विहितं भोज्यं न तत्तस्य प्रदूष्यति ।
अभक्ष्ये बहुदोषः स्वात्तस्मात्कार्य्यो न व्यत्ययः ॥
भक्ष्यं भक्षयतां श्रेयः अभक्ष्यं तु महदघम् ।
तत् कथं मां वृषाचारं त्वं दण्डयितुमर्हसि ॥

अपरं मुनीनां न चैव धम्मो यतस्तद्दृष्टमदृष्टम् श्रुतमश्रुतमलौक्यत्वमश्रुत्वं
प्रशस्यते । उक्तं च—

समः शत्रौ च मित्रे च समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सुहृन्मित्रे ह्युदासीनो मध्यम्यो द्वेषप्रबन्धुषु ॥
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।
साधूनां निरवयानां सदाचारविचारिणाम् ॥
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

तत्त्वमनेन कर्मणा अष्टतयाः सञ्जातः । उक्तं च—

मुञ्च मुञ्च पतत्येको मा मुञ्चेति द्वितीयकः ।
उभयोः पतनं दृष्ट्वा मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥

ब्रह्मदत्तोपाख्यानम्

कस्मिन्चिदधिष्ठानं ब्रह्मदत्तो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसतिस्म । स च प्रयो-
जनवशाद् ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्राभिहितः—वत्स, कथमेकाकी व्रजसि ?
तदन्विष्यतां कश्चिद्वितीयः सहायः । स आह—अम्ब, मा भैषीः ।
निरुपद्रवोऽयं मार्गः, कार्य्यवशादेकाकी गमिष्यामि । अथ तस्य तं
निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटमादाय मात्राभिहितः—वत्स,
अवश्यं यदि गन्तव्यं तदैव कर्कटोऽपि सहायः, तदेनं गृहीत्वा गच्छ । सोऽपि

मातुर्वचनादुभाभ्यां पाणिभ्या त संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये सक्षिप्य शीघ्रं प्रस्थितः ।

अथ गच्छन् ग्रीष्मोष्मणा सतप्तं क्वचित् मार्गस्थं वृक्षमासाद्य तत्रैव प्रमुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटराभिर्गत्य सर्पं स्तनसमीपमागतः । सोऽपि कर्पूरसुगन्धसहज-प्रियत्वात् तं परित्यज्य वम्त्रं विदार्य अभ्यन्तर्गतं कर्पूरपुटिकामतिलौल्याद-भक्षयत् । सोऽपि कर्कटस्तत्रैव स्थितः सन् सर्पं प्राणानपाहरत् । बाह्यणोऽपि यावत् प्रबुद्धं पश्यति तावत् समीपे कृष्णसर्पं निजपाश्वर्यं कर्पूरपुटिकोपरि स्थितं स्तिष्ठति ।

त दृष्ट्वा व्यचिन्तयन्—कर्कटेनायं हत इति, प्रसन्नो भूत्वा ब्रवीत्—
भोः, सत्यमभिहितम् मम नात्रा यत् पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्यो नैकाकिना गन्तव्यम् । ततो मया श्रद्धापूर्वितचतसा तद्वचनमनुष्ठितम् । तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनाद्वक्षितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवजे श्रेयजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

एवमुक्त्वामो बाह्यणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः श्रेयकारकः ।

कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥

हितोपदेशः

भैरव-व्याधकथा

आसीत् कल्याणकटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मृगमन्त्रिष्यमाणो विन्ध्याटवी गतवान् । ततस्तेन व्यापादित मृगमादाय गच्छता घोराकृति शूकरा दृष्टः । तेन व्याधेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेणाहतः । शूकरेणापि घनधारगर्जनं कृत्वा स व्याधः हतः सपिच्छन्नद्रुम इव भूमौ निपपातः । यतः—

जलमग्निविष क्षम्न क्षुद्रव्याधिः पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिदामाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥

अथ तयोः पादाम्फालनेन मर्षोर्जपं मृतः । अथानन्तर दीर्घरावो नाम जम्बूकः परिभ्रमन्नाहागर्थी तान्मृतान्मृगव्याधमर्षंशूकरानपश्यत् । अचिन्तयञ्च —‘अहो, अद्य महद्भोज्य मे समुपस्थितम् । अथवा—

अचिन्तितानि दुःखानि धर्मवायान्ति देहिनाम् ।

मुक्त्वान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रानिरिच्यते ॥

तद्भवतु, एषा मामर्ममित्रय मे सुखेन गमिष्यति ।

माममेकं नरो याति द्वौ मामौ मृगशूकरौ ।

अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥

ततः प्रथमबुभुक्षायामिदं नि स्वादु कादण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि’ इत्युक्त्वा तथा कृते सति छिन्ने स्नायुबन्धनं उत्पतिनेन धनुषा हृदि निभिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—

कर्तव्यः सञ्चयो नित्यं कर्तव्यो नातिसञ्चयः ।

पश्य सञ्चयशीलोऽसौ धनुषा जम्बूको हतः ॥

मूषिकशावक-व्याघ्रत्वकथा

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोदने महानपा नाम मुनिः। तत्र तेन मुनिना काकेन नीयमानो मूषिकशावको दृष्टः। ततः स्वभावदयात्मना तेन मुनिना नीवारकणैः संवर्द्धितः। ततो विडालस्त मूषिकं खादितुमुपधावति।

तत्रवलोक्य मूषिकस्तस्य मुनेः क्रोडे प्रविवेश। ततो मुनिनोक्तम्—
'मूषिक, त्वं मार्जारो भव।' ततः स विडालः कुक्कुरं दृष्ट्वा पलायते। ततो मुनिनोक्तम्—'कुक्कुरादिभेदि। त्वमेव कुक्कुरो भव।'

स च कुक्कुरो व्याघ्रादिभेति। ततस्तेन मुनिना कुक्कुरो व्याघ्रः कृतः। अथ तं व्याघ्रं मुनिर्मूषिकोऽप्ययति पश्यति। अथ तं मूषिकं दृष्ट्वा व्याघ्र सर्वं वदति—'अनेन मुनिना मूषिको व्याघ्रतां नीतः।'

एतच्छ्रुत्वा स व्याघ्रोऽचिन्तयत्—'यावदनेन मुनिना स्वीयते तावद्विभं मे स्वरूपाख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते' इत्यालोच्य मूषिकस्तं मुनिं हन्तुं गतः। ततो मुनिना तद् ज्ञात्वा 'पुनर्मूषिको भव' इत्युक्त्वा मूषिक एव कृतः। अतोऽहं श्रवीमि—

'नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्नुमिच्छति।

मूषिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा।'

कङ्कणलुब्धपान्यकथा

दक्षिणारण्ये एको वृद्धव्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः कदाचित् सरस्तीरे ब्रूते—
भो भोः पान्या, इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम्। ततो लोभाकृष्टेन केनचित् पान्ये-
नालोचितम्—भाग्यनैतत् सम्भवति। किन्त्वस्मिन्नान्ममन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया।
यतः—

अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा।

यत्रास्ते विषमसर्गोऽमृतं नदपि मृत्यवे ॥

किन्तु सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्तिः सन्देह एव । तथा चोक्तम्—

“न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥”

तन्निरूपयामि तावन् । प्रकाश भूते—कुत्र तव कङ्कणम् ? व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति ।

पान्थोऽब्रुवत्—कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

व्याघ्र उवाच—शृणु रे पान्थ, प्रागेव यौवनदशायामतिदुर्वृत्त आसम् । अनेक-गोमानुषाणां वधान्मे पुत्रा मृना दाराश्च ; वंशहीनश्चाहम् । ततः केन-चिद् धार्म्मिकेणाहमादिष्टः—दानधर्मादिकं चरतु भवान् । तदुपदेशादिदानी-महं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तो न कथं विश्वासभूमिः ? यतः—

इज्याध्मयनदानानि नप सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

तत्र पूर्ववचनुवंगो दम्भायंभपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चनुवंगो महात्मन्येव तिष्ठति ॥

मम चेतावान् लोभविरहो येन स्वहस्तस्थमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिदातु-मिच्छामि, तथापि व्याघ्रो मानुष स्वादनीनि लोकापवादो दुर्निवारः । मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु—

“मरुत्यन्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्त्तो भोजनं तथा ।

दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुरनन्दन ॥

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मीयस्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधवः ॥”

त्वं चातीव दुर्गन्तस्तेन तत्तुभ्य दातुं सयत्नोऽहम् । तथा चोक्तम्—

“दरिद्रान् भर कोन्तेय, मा प्रयच्छेद्वरे घनम् ।

व्याधितस्योषधं पथ्य तीक्ष्णस्य किमोषधैः ॥”

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण ।

ततो यावदसी तद्वच्च-प्रतीतो लोभात् सरः स्नातुं प्रविशसि तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽब्रुवत्—अहह ! महापङ्के पतितोऽसि,

अतस्त्वामहमन्यापयामि ॥ इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रं धृतः स पान्थोऽचिन्तयत्— १

न। धर्मशास्त्रं पठन्तीति कारण

न चापि वेदाध्ययनं दुर्गन्धम् ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते

यथा प्रकृत्या मधुरं गन्धं पयः ॥

तन्मया भद्रं न कृतं यदत्र भारात्मके विश्वासः कृतः । तथा ह्युक्तम्—

“नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां शृङ्गिणां तथा ।

विश्वामो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुत्रेषु च ॥”

अन्यच्च—

“म हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशतकरभारी ज्योतिषा मध्यवारी ।

विश्वरूपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणामो

लिखितमपि ललाटे प्राग्भिक्तुं कं ममयं ?”

इति चिन्तयन्नवासो व्याघ्रेण व्यापादितः स्वादिनश्च ।

बुधिवलम्

‘उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

काक्याः कनकमूत्रेण कृष्णसर्पे निपातितः ॥’

कस्मिंश्चित्तरो वायसदम्पती निवसतः, तयोश्चापत्यानि तरुकोटरावस्थितेन कृष्णसर्पेण स्नादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी वायसमाह—स्वामिन् ! त्यज्यतामयं तरुः, अत्र यावत् कृष्णसर्पस्तावदावयो मल्लन्ति कदाचिदपि न जीविष्यति ; यतः—

दुष्टा माया, शठं मित्रं, मृत्युश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वामो, मृत्युरेव न मंशयः ॥

वायसो ब्रूते—प्रिये ! न भेतव्यम् ; वारं वारं मर्येतस्य महापराधो सोढः, इदानीं पुनर्न क्षन्तव्यः । वायस्याह—कथमेतन् बलवता कृष्णमर्षेण सार्द्धं भवान् विग्रहीतु समर्थः स्यान् ? वायसो ब्रूते—अलमनया चिन्तया ; यतः—

‘बुद्धिर्यस्य बलं तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ?

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

वायस्याह—कथमेतन् ? वायसः कथयति—

‘अस्ति मन्दरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः, स च सर्वदा पशूना वधं विदधान् एवास्ते । ततः सर्वे पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विज्ञप्तः—देव ! किमर्थं सर्वे पशुवधः क्रियते ? यदि प्रमादो भवति, ततो वयमेव भवदाहारार्थं प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढीकयामः । सिंहेनोक्तम्—यद्येतदाभिमतं भवताम्, तर्हि भवन्तु तत् । ततः प्रभृतिः प्रत्यहमेकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते ।

अथ कदाचिन् कस्यापि बुद्ध-शशकस्य वारं समायातः, ततः सोऽश्नितयन्—

‘नामहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।

पञ्चत्वं चेद् गमिष्यामि किं सिद्धानुनयेन मे ?

तन्मन्दं मन्दमुपगच्छामि । ततः सिंहोऽपि क्षुधापीडितः कापात् तमुवाच—कुतस्त्वं विलम्बादागतोऽसि ?

शशकोऽब्रवीत्—देव ! नाहमपराधः, आगच्छन् पथि सिंहान्तरेण बलाद्गुप्तः तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा, स्वामिनः निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि । सिंहः सकोपमाह—सत्वरं गत्वा दर्शय मे क्वामो दुरात्मा तिष्ठति ।

ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीर-कूपमसीप गतः—अत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामीत्युक्त्वा, तस्मिन् कूपजले तस्यैव सिंहस्य प्रतिबिम्बं दर्शितवान् । ततोऽसौ क्रोधाध्मातो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः ।’

अतोऽहं ब्रवीमि—बुद्धिर्यस्य इत्यादि ।

वायस्याह—श्रुतं मया, सम्प्रति यथाकलञ्च ब्रूहि । वायसोऽब्रवीत्—प्रिये ! अत्रासन्ने सरसि राजपुत्रः प्रत्यहमागत्य स्नानं, स्नानसमये तदङ्गावतारितं तीर्थशिलानिहितं कनकसूत्रं चञ्चुः घृत्वानीय अस्मिन् कोटरे धारयिष्यसि ।

अथ कदाचित् कनकसूत्रं दृष्ट्वा संस्थाप्य स्नातुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे बायस्या तदनुष्ठितम् ; अथ कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तं राजपुरुषंस्तत्र तरुकोटरे निरूप्यमाणः कृष्णसर्पो व्यापादितः ।

मन्दविष-सर्पकथा

अस्ति जीर्णोद्याने मन्दविषो नाम सर्पः । सोऽतिजीर्णतयाहारमप्यन्वेष्टुमक्षमः सरसस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो ब्रूगदेव केनचिन्मण्डूकेन दृष्टः पृष्ठश्च—
किमिति स्वमाहारं नान्विष्यसि ? सर्पोऽवदत्—गच्छ भद्र, मम मन्दभाग्यस्य प्रदनेन किम् ?

ततः सञ्जातकौतुकः स च भेकः—सर्वथा कथ्यताम् इत्याह । सर्पोऽप्याह—
भद्र, ब्रह्मपुरवामिनः श्रोत्रियस्य कौण्डिन्यस्य पुत्रो विंशतिवर्षदेशीयः सर्व-
गुणसम्पन्नो दुर्दैवान्मया नृशमेन दष्टः । ततः सुशीलनामानं तं पुत्रं मृतमालोक्य
मूर्च्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां लुलोठ । अनन्तरं ब्रह्मपुरवामिनः सर्वे बान्धवास्तत्रा-
गत्योपविष्टाः । तथा चोक्तम्—

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविक्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातकोऽवदत्—अरे कौण्डिन्य, मूढोऽसि, तेनैव विलपसि ।

शृणु—

कु गताः पृथिवीपालाः ससैन्यजलवाहनाः ।

वियोगसाक्षिणी येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥

अपरं च—

कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भगुरम् ॥

अतः ससारं विचारयतां शोकोऽप्रमत्तानस्यैव प्रपञ्चः । पश्य—

अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छन्सु वर्धतामपयाति किम् ? ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कोण्डिन्य उत्थायाब्रवीत्—तदलमिदानीं
गृह्णेरकवासेन, वनमेव गच्छामि । कपिलः पुनराह—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहमनपः ।
अकुन्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निन्दन्तरागम्य गृहं तपोवनम् ॥

कोण्डिन्यो ब्रूते—एवमेव । ततोऽहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शप्तः—
अद्यारभ्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि इति । कपिलो ब्रूते—संप्रत्युपदेशा-
सहिष्णुर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं गूणु—

संगं सर्वात्मना त्याज्यं स चेत्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यं सतां सङ्गो हि भेषजम् ॥

एतच्छ्रुत्वा स कोण्डिन्यः कपिलोपदेशामृतप्रशान्तशोकानलो यथाविधि दण्ड-
ग्रहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणशापान्मण्डूकान् बोद्धुमत्र निष्ठामि ।

अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जालपादनाम्नः अग्रे तत् कथितम् ।
सतोऽसावागत्य मण्डूकनाथमनस्य सपंथ्यं पृष्ठमारूढवान् । स च सर्पस्तं पृष्ठे
कृत्वा चित्रपदक्रमं बभ्राम । परेद्यपि क्षलितुमसमर्थं तं मण्डूकनाथोऽब्रवीत्—
किमद्य भवान् मन्दगतिः ? सर्पो ब्रूते—देव, आहारविरहादसमर्थोऽस्मि ।
मण्डूकनाथोऽब्रवीत्—अस्मदाज्ञया मण्डूकान् भक्षय ।

ततो गृहीतोऽयं महाप्रसाद इत्युक्त्वा क्रमशो मण्डूकान् खादितवान् । अथो
निर्मण्डूकं सरो विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन खादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—

स्कन्धेनापि बहेच्छन्नं कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।
यथा वृद्धेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः ॥

अधिवेकस्य परिचयम्

अस्त्युज्जयिन्या माधवो नाम ब्राह्मण , तस्य ब्राह्मणी प्रसूता, सा बाला-
पत्यरक्षार्थं ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नानु गता । अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं
दातुमाह्वानमागतम् ।

तन् श्रुत्वा ब्राह्मण सहज-दारिद्र्यादचिन्तयन्—यदि सत्वरं न गच्छामि,
तदान्यं कश्चिच्छ्राद्धं ग्रहीष्यति ; उक्तं च—

“आदेयस्य प्रदेयस्य, कर्तव्यस्य च कर्मण ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिवति तद्रमम् ॥”

किन्तु शिशोरत्र रक्षकः कोऽपि नास्ति, तन् किं करोमि ? यातु, त्रिष्काल-
पालितममुं सुतनिर्विशेषं नकुल बालकरक्षार्थं व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा
कृत्वा गतः ।

ततस्तत्र नकुलेन बालकमभीपमागच्छन्तूष्णीं कृष्णमर्षो व्यापादिनं खण्डितश्च ।
अथासौ नकुलो ब्राह्मणमायान्तमवलोक्य रक्तविलिप्तमुखपाद- भत्वरमुपगम्य
तच्चरणयोर्लुलोठ । ततोऽसौ ब्राह्मणम्न तथाविधं दृष्ट्वा मम पुत्रोज्जेन भक्षित
हृत्पवधायं तं व्यापादितवान् । अनन्तरं यावदुपमृत्युं पश्यति ब्राह्मणः, तावद्
बालकं सुस्थं स्वपिति, मर्षश्च व्यापादिनस्तिष्ठति । ततोऽसौ ब्राह्मणः परं
विवादमुपगतः ।

‘योऽर्पितस्त्वमविज्ञाय क्रोधमयं वशं गतः ।

स तथा तप्यते भूढो ब्राह्मणो नकुलाद् यथा ॥’

अज्ञातकुलशैली बन्धुः

अस्ति भगवदेशे चम्पकवती नामारण्यानी, तस्यां चिरान्महता स्नेहेन मृगकाको
निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् हृष्टपुष्टाङ्गः केनचिच्छृगालेनावलोकितः ।

त दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत् —आ ! कथमेतन्मास सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वास भावदुत्पादयामि ; इत्यालोच्योपमृत्यावधीन्—मित्र ! कुशलं ते ? मृगेणोक्तम्—कस्त्वम् ?

जम्बूको बूने—सुदुर्बुद्धिनामा जम्बूकोऽहम्, अवारण्ये बन्धुहीनो मृत-वदेकाकी निवसामि, इदानीं च त्वां मित्रमामाद्य पुनः सबन्धुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि, अधुना मया तवानुचरेण सर्वथा भवितव्यमिति । मृगेणोक्तम्—एवमस्नु ।

ततस्तावदस्मिन् गते सविनरि भगवति मरीचिमालिनि नौ मृगस्य वामभूमिं गतौ, तत्र चम्पक-वृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य चिरमित्रं निवसति । तौ दृष्ट्वा काकोऽब्रुवत्—सखे मृग ! कोऽयं द्वितीयः ? मृगो बूने—जम्बूकोऽय-मस्यत्मस्यमिच्छन्नागतः ।

काको बूने—मित्र ! अकस्मादागन्तुना मद्र भेत्री न युक्ता, तत्र भद्रमाचरि-तम् ; तथा चोक्तम्—

‘अज्ञानकुलशीलस्य वामो देवो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हनो गृध्रो जग्दगत्र ॥’

तावाहतु—कथमेतत् ? काकः कथयति —

‘अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वतं महान् पकंटीवृक्षः, तस्य कोटरे देवदुर्विपाकाद् गलितनखनयनो जग्दगवो नाम गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवामिनः पक्षिणः स्वाहागत् किञ्चित् किञ्चित्दुद्भृत्य ददति, तेनासौ जीवति, जावकरक्षां च करोति ।

अथ कदाचिद् दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिणावकान् भक्षितुं तत्रागतः, ततस्त-मायान्तं दृष्ट्वा पक्षिणावकं भयार्तं कोलाहलः कृतः ; तत् श्रुत्वा जग्दगवेनोक्तम्—कोऽयमायति ? दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह—हा हतोऽस्मि ! अथवा—

तावद् भयस्य भेत्तव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीर्यं प्रतिकुर्याद् यथोचितम् ॥

अधुनातिसन्निधाने पलायनमप्यशक्यम्, तद् यथाप्राप्तं भवतु, विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि ; इत्यालोच्योपमृत्यावधीन्—आर्य ! त्वामभिवन्दे ।

गृध्रोऽवदत्—कस्त्वम् ? सोऽवदत्—मार्जारोऽहम् । गृध्रो ब्रूते—दूरमपसर, न चेदन्तव्योऽसि मया । मार्जारोऽवदत्—श्रूयतां तावन्मम वचनम्, ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः ; यतः—

जातिमात्रेण किं कश्चिद्वन्यते पूज्यते क्वचित् ?

व्यवहार परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽयवा भवेत् ॥

गृध्रो ब्रूते—ब्रूहि किमयं मागतोऽसि ? सोऽवदत्—अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचर्येण चान्द्रायण-व्रतमाचरंस्तिष्ठामि । यूयं धर्म-ज्ञानगताः प्रेमविश्वामभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति, अतो भवद्गुरो विद्यावयोबृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः ; भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामनिधिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्थधर्मश्चैव —

भरावप्युचितं कार्यमातिथ्य गृहमागतं ।

छेतुः पार्श्वगता छाया नोपमहर्गति द्रुमः ॥

किञ्च, यद्यत्र नास्ति, तदा सुप्रीतेनापि वचसा तावदनिधिः पूज्यः ;

तृणानि, भूमिरुदकं, वाक् चतुर्धा च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहं नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

गृध्रोऽवदत्—मार्जारा हि मांसरुचयो भवन्ति, पक्षिणावकाश्चात्र निवसन्ति, तेनैवं ब्रवीमि । मार्जारोऽप्येवं श्रुत्वा, भूमिं स्पृष्ट्वा कणोः स्पृशति, ब्रूते च—मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम्, यतः परस्परं विवदमानानामपि प्रमाणशस्त्राणामहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यम् ;

सर्वंहिमानिवृत्ता ये नरा सर्वमहाश्च ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च, ते नरा स्वर्गमाप्तिनः ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तत्कोटरे स्थितः, ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिणावका-नाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति । अथ येषामपत्यानि खादितानि, तैः शोकार्तोद्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा ममारब्धा । तत् परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य बहिः पलायितः, पश्चात् पतन्निभिरितस्ततो निरुपयद्भिस्तत्र तत्कोटरे शावकास्थीनि प्राप्नोति ; अनन्तरं चानेनैव जरद्गवेनास्माकं शावकाः खादिता इति निश्चित्य, मिलित्वा तैः पक्षिभिः स गृध्रो व्यापादितः ।

अतोऽहं ब्रवीमि—अज्ञातकुलशीलस्य इत्यादि ।

इत्याकर्ण्य स जम्बूकः सकोपमाह—मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुल-
शील एवासीत्, तत् कथं भवता सहैतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ?

अथ निजः परो वेति गणना लघुचेतमाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

यथा चायं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगोऽब्रवीत्—किमनेनोत्तरेण ?
सकलैरत्र विश्रम्भालापं सुखमनुभवद्भिः स्वीयताम् । काकेनोक्तम्—एवमस्तु ।

अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशं गताः । एकदा निभूतं शृगालो ब्रूते—सखे
मृग ! एतस्मिन्नेव वनैकदेशे शस्यपूर्णं क्षेत्रमस्ति, तदहं त्वां तत्र नीत्वा दर्शयामि ।
तथा कृते सति, मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा शस्यं खादति, ततो दिनकतिपयेन क्षेत्रपतिना
तद् दृष्ट्वा पाशास्तत्र योजिताः । अनन्तरं पुनरागतो मृगस्तत्र चरन् पार्श्वबद्धो-
ऽचिन्तयत्—को मामितः कालपाशादिव व्याधपाशात् ज्ञातुं मित्रादन्यः समर्थः ?

अनन्तरं स जम्बूकस्तत्रागत्योपस्थितोऽचिन्तयत्—फलितस्तावदस्माकं कपटः
प्रबन्धः, मनोरथमिद्विगपि बाहुन्यान्मे भविष्यति । यत एतस्योत्कृष्टमानस्य
मांसासृगनुलिप्तानि अम्पीनि मयावश्यं प्राप्तव्यानि । स च मृगस्तं
दृष्ट्वा ल्लासितो ब्रूते—सखे ! छिन्धि तावन्मम बन्धनम्, सत्वरं त्रायस्व माम् ;
यतः—

उत्सवे, व्यमनं चैव, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे, इमशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

जम्बूकः पाशा मुहुर्मुहुर्विलोक्याचिन्तयत्—इदंबन्धनबद्धोऽस्ति तावदयं मृगः,
ब्रूते च—सखे ! स्नायुनिर्मिता एते पाशा, तदद्य भट्टारकद्वारे कथमेतान् दन्तैः
स्पृशामि ? मित्र ! नान्यथा मन्त्रव्यम्, प्रभाते यत् त्वया वक्तव्यं तत्
कर्तव्यमिति ।

अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले मृगमनागमवलोक्य इतस्ततोऽन्विष्यस्तथाविधं
दृष्ट्वा वाच—सखे ! किमेतत् ? मृगेणोक्तम्—अवधीरित-सुहृद्वाक्यस्य फल-
मेतत् । काको ब्रूते—स वञ्चकः स्वास्ते ? मृगेणोक्तम्—मन्मांसार्थी तिष्ठ-
त्यत्रैव । काको ब्रूते—मित्र ! उक्तमेव मया पूर्वम् । ततः काको दीर्घं
निवसत्याह—अरे वञ्चक ! किं त्वया पापकर्मणा कृतम् ?

उपकारिणि विश्वव्ये शृद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।

त जनमसत्यमन्ध भगवति वसुधे ! कथं वहसि ?

अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकित । तमा-
लोक्य काकेनोक्तम्—सखे मृग ! त्वमात्मान मृतवत् सन्दश्यं, वातेनोदरं पूरयित्वा,
पादान् स्तब्धीकृत्य तिष्ठ, यदाह शब्द करोमि, तदा त्वं सत्वरमुत्थाय पलायिष्यसे ।
मृगस्तथैव काकवचनेन स्थितः ।

ततः क्षेत्रपतिना हर्षोत्फुल्ललोचनेन तथाविधो मृग आलोकित, आलोक्य
वासो—आ ! स्वयं मृतोऽसि इत्युक्त्वा मृग बन्धनान्माचयित्वा पाशान् संवरितुं
कृतयन्तो बभूवुः । ततः कियद्दूरेऽन्तरि क्षेत्रपतो स मृग काकस्य शब्दं श्रुत्वा
समम्भ्रमं समुत्थाय पलायित, तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपतिना प्रकाशान् क्षिप्तेन लगडेन
शृगालो व्यापादितः ।

मित्रलाभो मित्रभेदश्च

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी, तत्र वर्धमानो नाम वणिङ्महाधनः
प्रतिवसति । तस्य प्रभूतेऽपि वित्ते पुनर्यवृद्धिं करणीयेति मतिर्बभूव, यतः—

अलब्धं चैव लिप्सेत, लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेत् मम्यन्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥

अवर्धमानश्चार्थः कालेन स्वल्पव्ययेऽप्यञ्जनवत् क्षयं याति, अनुपभुज्यमानश्च
निष्प्रयोजन एव ; तथा ह्युक्तम्—

“अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा, वल्मीकस्य च मञ्चयम् ।

अबन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मभिः ॥”

इति सञ्चिन्त्य वर्धमानः सञ्जीवक-नन्दकनामानौ द्वौ वृषभौ धुरिं नियोज्य, शकटं
नानाविध-द्रव्यपूर्णं कृत्वा, वाणिज्येन काश्मीरान् प्रति चलितः ।

अथ गच्छतस्तस्य दुर्गनाम्नि महारण्ये भग्नजानुः सञ्जीवको निपतितः ।
अथ तं तदवस्थमालोक्य वर्धमानस्तं परित्यज्य प्रस्थितः, सञ्जीवकोऽपि कथमपि

खुरत्रये भरं कुर्वन्तत्रैव वने स्थितः । ततो दिनेषु गच्छन्तु सञ्जीवकः स्वेच्छा-
हारादिलाभेन तामरण्यानीं परिभ्रमन् दृष्टपुष्टाङ्गो बलवन्ननाद ।

तस्मिन् वने पिङ्गलकनामा मिहः स्वभुजापाजितराज्यमुध्मननुभवप्राप्ते ।
स चेकदा पिपासाकुलितः पानीयं पानुं यमुना-कच्छमगच्छत्, तेन च तत्र सिंहेना-
ननुभूतं प्रलय-धन-गर्जनमिव सञ्जीवक-नदितमश्नावि । तत् श्रुत्वासौ पानीयम-
पीत्वा सचकितं परावृत्त्य, स्वस्थानमागत्य, किमिदमित्यालोच्य तूष्णीं स्थितः ।

अथ त तथाविधं दृष्ट्वा करटक-दमनकनामानौ तन्मन्त्रिपुत्रौ शूगालौ मियो
मन्त्रयतः—

दम । करटक । किमिन्ययमुदकार्यो स्वामी पानीयमपीत्वा मन्दमवतिष्ठते ?

कर । मित्र । मम सम्पत्तेनास्य सेवैव न क्रियते, तत् किमस्य चेष्टा-
निरूपणेन ? यतोऽनेन राज्ञा अवधीरिताभ्यामावाभ्यां महद्दुःखमनुभूतम् ।

दम । तथापि स्वामिचेष्टा-निरूपणं सेवकैः कर्तव्यम् ।

कर । यः सर्वाधिकारे नियुक्तः प्रधानमन्त्री स करोतु, यतोऽनुजीविता परा-
धिकारचर्चा न कर्तव्या ; पश्य, पशूनामन्वेपणमस्माकं नियोगः, अतः स्वनियोग-
स्यैव चर्चा क्रियताम् । (विमृश्य) किन्त्वद्य तथापि चर्चया न प्रयोजनम्, यत
आवयोर्भक्षितोपाहारः प्रचुरस्तिष्ठति ।

दम । (सरोषम्) कथम् ? आहारमात्रार्थो भवान् नृपं सेवते ? अयुक्त-
मेतत् ; यतः—

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।

काकोऽपि किं न कुर्वते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ?

कर । अथ भवान् किं ब्रवीति ?

दम । अयं तावत् स्वामी पिङ्गलकः पानीयमपीत्वा कुतोऽपि भयात् सचकितं
परावृत्तोपविष्टः ।

कर । किं तत्र त्वं जानासि ?

दम । किं प्रज्ञावतामविदितमस्ति ? उक्तं च—

“आकारैरिङ्गितंगत्या, चेष्टया, भाषणेन च ।

नेत्र-वक्त्र-विकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥”

तदत्र भयप्रस्तावे अहमेनं प्रज्ञाबलेनात्मीयं करिष्यामि, यतः—

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि त नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

करः । अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यामि ?

दमः । किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावन्, ज्ञात्वा च यथाय ममायत्तो भविष्यति तथा करिष्यामि ; तद् भद्र ! अनुजानीहि, पिङ्गलकसमीपं गच्छामि ।

करः । शुभमस्तु, यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् ।

ततो दमनको विस्मित इव पिङ्गलकसमीपं गतः । अथ दूरादेव राज्ञा दृष्टः सादरं प्रवेशितस्तं साष्टाङ्गं प्रणम्योपदिष्टः ।

पिङ्गः । चिराद् दृष्टोऽसि ।

दमः । यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, तथापि प्राप्तकालेऽनुजीविना साग्निरध्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोऽस्मि ; यद्यपि स्वामिना चिरावधीरितस्य मे बुद्धिविनाशः शङ्क्यते, तदपि न ; यतः—

कदपितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्बुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।

अथ कृतस्यापि तनूनपानो नाथ शिक्षा याति कदाचिदेव ॥

पिङ्गः । भद्रं दमनक ! किमेतत् ? त्वमस्माकं प्रधानाभास्यपुत्रः सुधीरि-
यन्तं कालं नीत्वा कुतोऽपि पिशुन-वचनान्नागतोऽसि ? इदानीं यथाभिलषितं
ब्रूहि ।

दमः । देव, पृच्छामि किञ्चित् ।

पिङ्गः । उच्यताम् ।

दमः । उदकार्यो स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इवावतिष्ठते ?

पिङ्गः । भद्रमुक्तं त्वया, किन्तु तद्ब्रह्मस्य वक्तुमस्माकं विद्वामभूमिरस्ति न कोऽपि, त्वं तु तद्विषयः ; ततः शृणु, कथयामि—सम्प्रति वनमिदमपूर्वमन्वाधिष्ठितम्, अतोऽस्माकं त्याज्यम्, तथा च श्रुतस्त्वयाप्यपूर्वं शब्दो महान् ? शब्दानुरूपेण च तस्य प्राणिनी बलेनापि मुमहता भवितव्यम् ।

दम । देव ! अस्ति तावदय महान् मयहेतुः शब्दोऽस्माभिरप्याकर्णितः, किन्तु स किम्नन्त्री, यः प्रथमं युद्धं स्वभूमित्यागं वोपदिशति ; अपरञ्च, देव ! अस्मिन् कार्यसन्देहे भृत्यानामुपयाग एव ज्ञातव्यः, यतः—

बन्धु-स्त्री भृत्यवर्गस्य बुद्धेः, सत्त्वम्य चात्मनः ।

आपन्निकय-पाषाणे नरी जानाति सारताम् ॥

पिङ्ग । भद्र ! महती शङ्का मां बाधने ।

दम । (स्वगतम्) अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं मां सम्भाषसे ? (प्रकाशम्) देव ! यावदहं जीवाभिः, तावद्भयं न कर्तव्यम् ; किन्तु करटकदयोऽप्याश्वास्यन्ताम्, यस्मादापत्प्रतिकाशाय दुर्लभः पुरुष-समवायः ।

ततस्ती करटक-दमनकौ राज्ञा महाप्रसादेन पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चलितौ ।

कर । सखे दमनक ! किं शक्यप्रतीकारोऽयं भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा भयोपशमं प्रतिज्ञाय, कथमयं महाप्रसादो गृहीतः ? यतोऽनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं गृह्णीयात्, विशेषतः राज्ञः ।

दम । (विहस्य) मित्र ! तूष्णीमास्यताम् ; ज्ञातं मया भयकारणम्, बलीवर्देन नर्दितम् ; वृषभाश्चास्माकं भक्ष्याः, किं पुनः सिंहस्य !

कर । यद्येवम्, तदा स्वामित्रात्मः किं तत्रैव नापनीतः ?

दम । यदि स्वामित्रात्मस्तत्रैव मुच्यते, तदा कथमयं महाप्रसाद-लाभः स्यात् ?

ततो दमनक-करटकौ सञ्जीवक-समीपं गतौ । तत्र करटकस्तस्तले साटोप-मुपविष्टः ।

दम । (सञ्जीवकमुपसृत्य) अरे वृषभ ! एषोऽहं राज्ञा पिङ्गलकेनारण्य-रक्षार्थं नियुक्तः ; सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति—सत्वरमागच्छ, नो चेद-स्मादरण्याद् दूरमपसर, अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न जाने क्रुद्धः स्वामी किं विधास्यति ।

सञ्जी । (समयमुपसृत्य प्रणिपत्य च) सेनापते ! किं मया कर्तव्यम्, तदभिधीयताम् ।

कर । वृषभ ! यद्येवं कानने स्थातुमिच्छा वर्तते, तदा देवपादारविन्दं गत्वा प्रणम ।

सञ्जी । तदभयवाचं प्रयच्छ, गच्छामि ।

कर । शृणु रे बलीवर्द ! अलमनया शङ्कया, यतः—

नृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मूढानि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
समुच्छ्रितानेव तरुन् प्रबाधने,
महान् महत्यव करोति विक्रमम् ॥

ततस्तौ सञ्जीवकं नातिदूरे सम्याप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ, ततो राज्ञा मादरमालोकिता प्रणम्योपविष्टौ ।

पिङ्ग । अपि दृष्टोऽसौ ?

दम । देव ! दृष्टः, यद्देवेनाकर्णितं तत् तथैव ; महाबलोऽसौ देवं द्रष्टुमिच्छति, सञ्जीभूयोपविश्यताम्, न भेतव्यम् ।

ततः सञ्जीवकमानोय दर्शनं कारितवन्तौ, पश्चात्तौ मृगेन्द्र-वृषभौ तत्र वने चिरभतिप्रणयेन वसतः । अथ कदाचिन् तस्य मित्रस्य भ्राता स्वब्धकर्णो नाम मिहः समायातः, तस्यानिध्यं कृत्वा पिङ्गलकमनदाहाराय पशून् हन्तुं चलितः । अवान्तरे—

सञ्जी । देव ! अद्य हनमृगाणां मामानि क्व ?

पिङ्ग । दमनक-करटकौ जानीतः ।

सञ्जी । ज्ञायता किमस्ति नास्ति वा ।

पिङ्ग । (विहस्य) नास्त्येव तत् ।

सञ्जी । कथम् ! एतावन्माम् नाभ्यां स्वादितम् ?

पिङ्ग । स्वादितम्, व्ययितमवधीरितं च ; प्रत्यहमेष क्रमः ।

सञ्जी । कथम् ! श्रीमद्देवपादानाभगोचरेणैव क्रियते ?

पिङ्ग । मदीयागोचरेणैव क्रियते ।

सञ्जी । नैतदुचितम् ; तथा चोक्तम्—

“नानिवेश्य प्रकुर्वीत भर्तुः किञ्चिदपि स्वयम् ।

कार्यमापत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपते ॥”

स्तब्ध । (एतदाकर्ण्य) शृणु भ्रातः ! एतौ दमनक-करटकौ सन्धि-विग्रह-कार्याधिकारिणौ न घनाधिकारे नियोक्तव्यौ ।

पिङ्ग । अस्ति तावदेवम्, किन्त्वेतौ सर्वथा न मे वचनकरी ।

स्नेह । एतत् सर्वथानुचितम् ; यतः—

स्तब्धस्य नश्यति यशो, विषमस्य मैत्री,
तष्टेन्द्रियस्य कुलमर्यपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिन, कृपणस्य सौख्य,
राज्यं प्रमनमच्चिवस्य नराधिपस्य ॥

तद्भ्रात । सर्वथा मद्बचनं क्रियताम्, अयं शस्य-भक्षक सञ्जीवको भोजनाधि-
कारे नियुज्यताम् ।

तद्बचनात् तथानुष्ठिते मति, पिङ्गलक-सञ्जीवकयोः सर्वबन्धु-परित्यागेन
महता स्नेहेन कालोऽतिवर्तते । नतोऽनुजीविनामप्याहारदाने शैथिल्यदर्शनाद्
दमनक-करटकावन्योज्य मन्त्रयत —

दम । किमत्र विधेयम् ? आत्मकृतोऽयं दोषः, स्वयंकृते च दोषे परि-
देवनमप्यनुचितम् । (विहस्य) मित्र । महमेव वचनयोः सौहार्दं मया कारितम्,
तथा भेदोऽपि कार्यः ।

कर । अस्त्वेवम्, किन्त्वनयोर्महान् नैसर्गिकः स्नेहः कथं भेदयितुं शक्यः ?

दम । उपायश्चिन्तनीयः ; यदुपायेन शक्यम्, न तत् पराक्रमेण ।

कर । यद्येव तदा गच्छ, शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।

दम । (पिङ्गलकमुपमृत्य, प्रणम्य) देव ! अन्याहितं मन्यमानो निवेदयि-
तुमागतः, यतः—

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालान्ययेषु च ।

कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्टोऽपि हितो नरः ॥

पिङ्ग । (सादरम्) अथ भवान् किं वक्तुमिच्छति ?

दम । अयं तावत्सञ्जीवकस्तत्रोपर्यसदृश-व्यवहारी लक्ष्यते, तथा चास्म-
त्सन्निधाने स्वामिनः शक्तिप्रयनिन्दां कृत्वा राज्यमेवाभिलषति ।

एतत् श्रुत्वा पिङ्गलकः सभयः साश्चर्यं तूष्णीं स्थितः ।

दम । देव ! सर्वास्व-परित्यागं कृत्वा त्वयं वायं सकल-कार्याधिकारे
नियुक्तः, अयं च महान् दोषः ;

यः कुर्यात् सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।

सोऽन्धवज्जगतीपालः सोदेत् सञ्चारकं विना ॥

स च सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते, तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।

पिङ्ग । (विमृश्य) भद्र ! यद्यप्येवम्, तथापि सञ्जीवकेन सह मम महान् स्नेहः ; पश्य—

कुबंशपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।

अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ?

दम । देव ! श्रूयताम्, यत्त्वया मूलभृत्यानपास्य अयमागन्तुकः पुरस्कृतः, तत्र भद्रं कृतम् ; यदि पुनर्विज्ञापितोऽपि स्वामी मद्रचनं न शृणोति, तदा भृत्यस्य च दोषः ; तथा चोक्तम्—

“अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।

वक्ता श्रोता च यत्रास्ते रमन्ते तत्र सम्पदः ॥”

पिङ्ग । महदाश्चर्यम् ! यो मयाभयवाचं दत्त्वानीतः, सर्वद्वितश्च, स कथं द्रुह्यति ?

दम । देव !

वर्धनं चापि सम्मानः शूलानां प्रीतये कुतः ?

फलन्त्यमृतमेकेऽपि न पथ्यानि विषद्रुमाः ॥

पिङ्ग । (स्वगतम्) —

न परस्यापवादेन परेषां दण्डमाचरेत् ।

आत्मनावगमं कृत्वा बध्नीयात् पूजयेत् वा ॥

(प्रकाशम्) तदा सञ्जीवकं किं प्रत्यादिश्यताम् ?

दम । (समम्भ्रमम्) देव ! मा मा, एवं तावत् मन्त्रभेदो जायते ।

पिङ्ग । कथमसौ शतव्यो द्रोहबुद्धिरिति ?

दम । यदासौ शृङ्गाग्र-प्रहरणाभिमुखश्चकित इवागच्छति, तदा आस्यसि स्वामी ।

स एवमुक्त्वा मन्दमन्दं सञ्जीवक-समीपमुपसर्पन् विस्मितमिवात्मानम-दर्शयत् ।

सञ्जी । (सादरम्) भद्र ! कुशलं ते ?

दम । अनुजीविनां कुतः कुशलम् ?

(इत्युक्त्वा दीर्घं निश्वास्योपविष्टः)

सञ्जी । मित्र ! मनोगतं मविस्तरं कथ्यताम् ।

दम । (मुनिभूतम्) यद्यपि राजविश्वासोऽन्यस्मै न कथनीयः, तथापि भवानस्मदीयात्प्रत्ययादागतः स्थितप्रज्ञ, तन्मया परलोकाधिना अवश्यमेव तव हितमाख्येयम् ; शृणु, अयं तवोपरि विकृतबुद्धी रहस्येवमुक्तवान्, यत् सञ्जीवक-मेव हत्वा स्वपरिवारं नर्पयामि ।

सञ्जी । (सविषादम्) कष्ट भोः ! किमिदमापन्नितम् ? हतोऽस्मि मन्दभाग्यः !

दम । अलं विषादेन, प्राप्तकालं कार्यमनुष्ठीयताम् ।

सञ्जी । किं मयापकृतं राज्ञः ? अथवा निनिमित्तापकारिणो हि राजानः ।

दम । अयं नावत् स्वामी बाह्मधुरो विषहृदयो मया ज्ञायते ।

सञ्जी । कष्टं भोः ! कथमहं वास्यमक्षकः सिंहेन व्यापादयितव्यः !

अयुक्तं च नदाज्ञानवर्तनम्, नदिदानीं सग्रामे मृत्युरेवाश्रयणीयः । (विमूश्य) भो मित्र ! कथमसौ मां जिघामुरिति ज्ञातव्यः ?

दम । यदासौ स्तब्धकर्णः समुद्रतलाङ्गुलः उन्नतधरणां विवृतास्यस्त्वां पश्यति, तदा त्वमपि स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि ; किन्तु सर्वमेतत् सुगुप्तमनुष्ठा-तव्यम्, नो चेत्, न त्व, नाहम् ।

ततो दमनकः सिंहमपीष गत्वा—देव ! समागतोऽसौ पापाशयः, तत् सञ्जी-भूय स्थीयताम् ; इत्युक्त्वा पूर्वोक्ताकारं कारयामास । सञ्जीवकोऽप्यागत्य तथाविधं विकृताकारं मित्रं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार, ततस्तयोः प्रवृत्ते महाहवे सञ्जीवकः सिंहेन व्यापादितः ।

पिङ्ग । (सेवकं व्यापारं मशोकम्) किं मया दारुणं कर्म कृतम् !

दम । स्वामिन् ! कोऽयं नूतनो न्यायः, यदरतिं हत्वा सन्तापं क्रियते ?

तथा ह्युक्तम्—

“पिता वा, यदि वा भ्राता, पुत्रो वा, यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राजा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥

क्षमा शत्रो च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।

अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥”

इति कपटवचनेन दमनकेन मन्तोपित स्वां प्रकृतिमापन्न पिङ्गलक सिंहासने
समुपविष्टः ।

महता व्यपदेशेन कार्यसिद्धिः

‘व्यपदेशेन महता सिद्धि मञ्जायते यम् ।

जतिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशका सुखम् ॥’

कस्मिंश्चिद् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिप प्रतिवसति स्म ।
तत्र कदाचन महत्यानावृष्टिः सञ्जाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तथा तडाग-हृद-
पल्लव-सराणि शोषमुपगतानि । अथ तं भ्रमस्तर्जं स गजराजः प्रोक्तः—
देव, पिपासाकृत्वा गजकलभा मृतप्राया अपरे गतामवदन्, नदन्विध्यतां कश्चिज्जला-
शयो यत्र पयपानेन स्वस्थता व्रजन्ति । तन्निश्चर ध्यात्वा तेनाभिहितम्—
अस्मि सुमहान् हृदः कश्चिद् विविक्ते प्रदेशे म्थलमध्यगत पातालमङ्गासलिलेन
सदैव परिपूर्णः । तत् तत्र गम्यतामिदानीमिति ।

अथ तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भि समामादितस्त्वं स विमलो हृद ।
तत्र च यथेच्छ जलमवगाह्यास्तमनवेलाया निष्कान्ता । तस्य च हृदस्य समन्तात्
शशकविला असंख्या सुकोमलभूमौ निष्ठन्ति । नेत्रेण भ्रमस्तैरपि तर्गैरितस्ततो
भ्रमद्भि परिभग्ना । बहवः शशका भ्रमपादशिरोग्रीवा विहिताः, केचिद्धताः,
केचिज्जीवशेषा जाताः ।

ततो गते तस्मिन् गजयूथे ते शशका सोदङ्गा कर्ष्पादक्षुण्णसभावासाः केषम
भ्रमपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा हृदिस्पृता अपरे हतशिशवो बाष्पपिहित-
लोचना समेत्य मियो मन्त्रं चक्रु—हा हा ! विनष्टा वयम् । हा हा ! विनष्टा

वयम् । नित्यमेवंतत् करियूषमागमिष्यन्ति, यतो नान्यत्र जलमस्ति । तत् सर्वेषां नाशो नोऽनिवार्यः । उक्तं च—

“स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजगम् ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानसन्नपि दुर्जनः ॥”

तत् तूर्णं चिन्त्यतां कोऽप्युपायः । तत्रैकं प्रोवाच—गम्यतां देशत्यागेन । उक्तं च मनुना—

“त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं चात्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥”

ततश्चान्ये प्रोचुः—भो ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते महता विहानुम् । तत् क्रियतां तेषां कृते विभीषिका काचित् यत् कथमपि दैवान्न समायान्ति । उक्तं च—

“निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा भूदा फटाटोपो भयङ्करः ॥”

अथान्ये प्रोचुः—यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकाम्थानमस्ति येन नागमिष्यन्ति । सा च धतुरदूतायता विभीषिका । यतो विजयदत्ता नाम राजास्मत्स्वामी दशकश्चन्द्रमण्डले निवसति, तत् प्रेष्यतां कञ्चन मध्याह्ने दूतो यूथाधिपसकाशं यत् “चन्द्रस्त्वामत्र हृद आगच्छन्त निषेधयन्ति, यतोऽस्मत्-परिग्रहोऽयं ममन्ताद्वसति ।” एवमभिहिते श्रद्धेयवचनान् कदापि निवर्तते ।

अथान्ये प्रोचुः—यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णनामा दशकः । स च वचनरचना-चतुरो दूतकर्मकुशलः । प्रेष्यतां तत् स एव तत्र । उक्तं च—

“साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥”

अन्येष्व—

“यो मूर्खः लौत्यसम्पन्नः राजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”

तदन्विष्यतां यद्यस्माद्व्यसनादात्मनां मुनिर्मुक्तिः ।

अथान्ये प्रोचुः—अहो ! युक्तमेतत्, नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य ;
नर्थं व क्रियताम् । ततो लम्बकर्णो गजगधिपसमीपे निरूपितो गतश्च । तथा-
नुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि करिमाणं मासाद्य स्थलमगम्य किञ्चित् समारुह्य त गज-
पतिमवाच—भो भो दुष्टगज, किमेव लीलया निःशङ्कुनया चन्द्रहृदमागच्छसि ?
तन्नागन्तव्यम्, निवर्त्यताम् अविलम्बितमेव ।

तदाकर्णं विस्मिनचित्तां गज आह—भो. कस्त्वम् ? स आह—अहं
विजयदत्तो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि । साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे
प्रहितां दूत । जानात्येव भवान् यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषा ग्रहणीयाः ,
दूतमुखा हि राजानः सर्वे एव । उक्तं च—

“उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।

परुषाप्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा ॥”

तच्छ्रुत्वा गजपतिराह—भो. शशक, तत् कथय भगवतश्चन्द्रमस सन्देश
येन सत्वरं क्रियते ।

स आह—पूर्वदुर्भक्ता यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः ।
तत् किं न वेत्ति भवान् यन्मम परिग्रहोऽयम् ? तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनं तदा
केनापि प्रयोजनेनाप्यत्र हृदे पुनर्नागन्तव्यमिति सन्देशो निशामणे ।

गज आह—अथ क्व व्रतं ते भगवान् स्वामी चन्द्रः ?

स आह—अत्र हृदे साम्प्रतं शशकानां भवद् यूथ-मघिनानां हतशेषाणां समा-
श्वासनाय समायातमिच्छति, अहं पुनस्तवान्निकं प्रेषितः ।

गज आह—यद्येव तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्वयं गच्छामः ।

शशक आह—भो., आगच्छ मया मर्हकाकी येन दर्शयामि ।

अथ तथानुष्ठिते शशको निशासमये त गज हृदतोरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं
चन्द्रबिम्बमदर्शयत् । आह च—भो, एष न स्वामी जलमध्ये समाधिरस्यस्तिष्ठति ।
तन्निभूतं प्रणम्य सत्वरं व्रज । नो चेत् समाधिभङ्गाद् भूयोऽपि प्रभूतं कोपं
करिष्यति ।

ततो गजोऽपि त्र्यम्बकनास्तं प्रणम्य पुनर्ममनाय प्रस्थितः । शशकाश्च
तद्दिनादारम्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म ।

वीरवरोपाख्यानम्

अस्मिन् शाभावर्त्ता नाम मार्घकनाम्नी काचन नगरी । तत्र शूद्रको नाम महापराक्रमो नानाशाम्बवित् पूतचरित्रः कोऽपि महीपतिः प्रतिवसति स्म ।

अथैकदा वीरवरनामा राजपुत्रः कस्मादपि देशाद् राजद्वारमुपागमत् । तेन महः वेदरता नाम नस्य पत्नी, शक्तिधरो नाम मुनिः, वीरवती नाम कन्या च समायाताः ।

अयामी प्रतीहारमवदत्—वृष्यसंभागतो राजपुत्रोऽस्मिन्, तत्राय मा स्वामिनः समीपम् । ततो दीवारिको निनाय तं प्रभोः समीपम् । तत्र प्रणामपुरःसरमसौ मविनय भूपतिमुवाच—यदि सेवकेन मया प्रयोजनं देवस्य तदा निर्दिशतु मङ्गलं न स्वामी ।

राजा प्रोवाच—का ते वृत्तिः ?

वीरवर उवाच—प्रतिदिनं सुवर्णशतचतुष्टयं देव ।

राजा—का ते सामग्री ?

वीरवर—इमो बाहू, एष खड्गश्च ।

राजा—नैतच्छक्यम् ।

ततः स राजपुत्रः पुनः प्रणम्य भूपतिमामन्त्रयन् । तदालोक्य मन्त्रिणां ज्वदन्—दिनचतुष्टयस्य वेतनार्पणेन प्रथममवगम्यतां देव स्वरूपमस्य वर्तनार्थिनां राजपुत्रस्य, किमुपपन्नमेतद् वेतनं न वेति । कीदृशी गुणवत्ता चास्य लोकोत्तरा नन्निर्णीयतां च स्वामिन् !

अयं मन्त्रिणां वचनान् ताम्बूलदानेन नियोजितोऽसौ राजपुत्रो वीरवरो नरपतिना । वर्तनविनियोगवचास्य सुनिभूत निरूपितो नरनाथेन ।

ततः च राजपुत्रः प्रतिदिनं प्रभाते राजदर्शनादनन्तरं स्ववेतनलब्धस्यार्थस्य यच्छति देवेभ्यो बाहूण्येभ्यश्चाध्रं, स्थितस्य चार्धं दरिद्रेभ्यो ददाति, निक्षिपति च तदवशिष्टं भोज्यविलासव्ययार्थं पत्न्या हस्ते । ततो घृतायुधो राजद्वारमहनिर्गम्य सेवते । यदा च राजा स्वयमादिशति तदा याति स्वगृहम् ।

अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यामर्धरात्रे स राजा शुश्राव करुणरोदनध्वनिमेकम् । ततोऽसौ पप्रच्छ—कोऽत्र द्वारि तिष्ठति ?

वीरवरोऽवदत्—सेवको वीरवरोऽत्र द्वारि वर्तते देव ।

राजा—कन्दनमनुसर राजपुत्र ।

वीरवरः—यथादिशति देवः ।

ततोऽसौ तद्रोदनस्वरानुसरणकमेण प्रचलित । दयाद्रंचिनो भूपतिरपि व्यचिन्तयत्—नैष गन्तुमर्हति राजपुत्र एकाकी मूचिभेद्ये तिभिरेऽस्मिन् । तदहमपि गच्छामि पृष्ठतोऽस्य, निरूपयामि च किमेतदिति । ततो नरगति लङ्गपाणि-
स्वस्यानुसरणकमेण बहिर्निरगच्छन् नगरीद्वारात् ।

अथ गच्छता राजपुत्रेण बहिर्नगरादारादालोकिता रोदनपरा कापि सुन्दरी दिव्याभरणभूषिता, पृष्टा च तेन—का त्वमम्ब, किमर्थं विष्पमि ?

नारी प्रत्युवाच—वत्स, अहमेतस्य भूपालस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीरस्मि । चिरमेतस्य भुजच्छायाया मुमहता मुखेन निवमामि । माम्प्रत तु देव्या अपराधेन अथ प्रभृति तृतीये दिवसे राजा पञ्चन्व याम्यति, तदाहमनाथा भविष्यामि । तदिदानीं नात्र स्थास्यामीति क्रन्दामि । तदाकण्यं वद्धाऽजलिर्वीरवरोऽवदत्—
भगवति, अस्त्यत्र काचित् प्रवृत्तिर्यया भगवत्या पुनरिह विरावासो भवति सुचिर जीवति च स्वामी ?

राजलक्ष्मीरुवाच—अस्ति वत्स, एकं वात्र प्रवृत्ति, सा चातीव दुःसाध्या ।

माष्टाङ्गं प्रणिपत्य वीरवर आह—अम्ब, कथय यदि नैकान्ततोऽसाध्या सा प्रवृत्तिर्मानुषस्य भगवति !

राजलक्ष्मीरुवाच—यदि त्वया स्वतन्त्रस्य शक्तिधरस्य शिरः स्वहस्तेन छिन्वा महामवदनेन भगवत्या सर्वमङ्गलाया उपहारं कियेत तदा पुनर्जीविष्यति राजा शूद्रको वर्षाणां शतम्, अहं च मुखं निवन्म्यामि ।

तत्र सा तन्क्षणादेव गतादृष्यता तन्मम्मुखम् ।

अथ राजपुत्रो वीरवरो गत्वा स्वावास निद्रालमा पत्नीं पुत्रं दुहितरं च प्राबोधयत् । ततस्ते यावत् त्यक्तमुप्तय उपविष्टास्तावन्नेन विवृतोऽखिलराज-
लक्ष्मीसवादः ।

ततः शक्तिधरः सानन्दमाह—कन्योऽहमीदृश स्वामिजीवितरक्षार्थं यस्योप-
यागः । तत् कोऽधुना विलम्बमनात् ? एवविधे कर्मणि विनियोग एतस्य देहस्य परमश्लाघ्यः । यतः—

धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उन्मृजेत् ।

मन्त्रिमितो वर त्यागो विनाशं नियते सति ॥

ततः, शक्तिधरस्य जननी ब्रवीति—यद्येवमस्मत्कुलाच्चितं नाचरितव्यं तदा गृहीतराजवर्तनस्य किमिति निस्तारो भवति ?

कन्या वीरवती आवदत्—वन्याह यस्या ईदृशो जनको भ्राता च । तत् कथं विलम्बयते ? एष एव गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारोपायः ।

ततस्ते सर्वे सर्वमङ्गलाया आयतनमगमन् ।

अथ तत्र गता देव्या पूजानन्तरं वीरवरोऽब्रुवत्—भगवति ! प्रसीद, विजयता महाराज शुद्रक, गृह्यतामेष महत्त उपहारः । ततोऽसौ स्वहस्तेन शकतं मस्तकं स्वपुत्रस्य ।

अथ वीरवरोऽचिन्तयन्—हृतो गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारो मया स्वपुत्रोत्सर्गेण । अधुना पुत्रहीनस्य मे जीवनं विडम्बनमेव । तत् सर्वथा कृन्तामि स्वमस्तकमपि । इति तेन पातितं स्वशिरः स्वकरस्थस्वङ्गेन । ततस्तस्य पत्न्या दुहित्रा च तदेवाचरितम् ।

राजा शुद्रकोऽपि तददृश्य एवालोकयन् तेषां सर्वेषां सर्वमेतदाचरितम् । ततोऽसौ व्यचिन्तयत्—

जामले च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः ।

अनेन मदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥

तदेतत्परित्यक्तेन मम राज्येनापि किं प्रयोजनम् ? ततस्तेन स्वशिरः क्लेदनार्थमुत्क्षिप्तः स्वङ्गो भूपतिना ।

अथासौ भगवत्या सर्वमङ्गलया प्रत्यक्षीभूतया राजा करे धृत्वा कारित उक्तश्च—वत्स, प्रसन्ना भवामि ते, अलं साहमेन । नैदानीं राज्यभङ्गस्ते भविष्यति ।

देवी माष्टाङ्गं प्रणिपत्य राजाब्रुवत्—भगवति, न मे प्रयोजनं राज्येन जीवितेन वा । यदि मयि कृपा भगवत्या जाता, तदा ममायुः शेषेणापि जीवतु राजपुत्रो वीरवरः सह पुत्रेण पत्न्या दुहित्रा च । अन्यथा मया यथाप्राप्ता गतिर्गन्तव्या जगदम्बे !

भगवन्ब्रुवत्—वत्स, अनेन ते सत्त्वात्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च परं प्रीतास्मि । तद् गच्छ, विजयी भव । अयमपि सपरिवारो जीवतु राजपुत्रः आदर्शचरिणो

वीरवरः । तत्क्षणादेव देवी गतादर्शनम् । ततो वीरवरः सपरिवारो लम्ब-
जीवितः स्वगृहं गतः । नृपतिरपि सर्वेषामदृश्य एव स्वप्रासादं प्राविशत् ।

अथ वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्ट उवाच—देव, सा रोदनपरा योषा
मद्दर्शनाददृश्या बभूव । न हि कापि वार्तान्या स्वामिन् ! ततः परमां प्रीतिं
गतो महीपतिस्तस्मै प्रायच्छत् समग्रं कर्णाटप्रदेशं राजपुत्राय वीरवराय ।

कादम्बरी

शबरसेना-वर्णनम्

आसीच्च मे मनसि—अहो मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च
चरितम् । तथा हि—पुरुषपिशितोपहारे घर्मवृद्धिः । आहारः मधुमांसादि ।
श्रमा मृगया । शास्त्रं शिवारुतम् । समुपदेष्टारः कोशिकाः । प्रज्ञा शकुनि-
ज्ञानम् । परिचिताः श्वानः । राज्यं क्षून्यास्वटवीषु । आपानकमुत्सवः ।
मित्राणि धनूषि । सहाया भुजङ्गा इव सायकाः । गीतमुत्सादकारि मुग्ध-
मृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीमृहीता पर्योधितः । क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह
सवासः । पशुरुधिरेण देवतार्चनम् । भासेन बलिकर्म । चौर्येण जीवनम् ।
भूषणानि भुजङ्गमणयः । वनगजमदेरङ्गरागः । यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति
तदेव उत्स्नानमूलं कुर्वन्ते ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबरसेनापतिः परिजनोपनीतपल्लवामनः
समुपाविशत् । अस्यतमस्तु शबरपुत्रा ससम्भ्रममवतीयं कमलिनीपत्रपुटेन सरसः
अम्भः मृणालिकाश्च समुपाहरन् । आपीतसलिलश्च मेनापतिः । मृणालिकाः
क्रमेण अदक्षत् । अपगतश्रमश्च उत्थाय शनं शनंरभिमतं दिगन्तरमयामीत् ।
एकतमस्तु शबरः तस्मिन्नेव तरुले मुहूर्तमिव व्यलम्बत ।

अन्तरिते च शबरसेनापती स शबरः आरुरुक्षुस्त वनस्पतिम् आ मूलादपश्यन् ।
उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे शुककुलानाममुभिः । किमिव हि दुष्करभकरुणानाम् ।
यतः स पादपमाश्रित्य तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यः कांटरेभ्यश्च शुकशावकानमर्हत्,
अपगतामूश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

वैशम्पायनस्य राजान्तिकानयनम्

अथ मुहूर्तदिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । कञ्चुकी राजान व्यज्रापयत्—“देव, देव्यो विज्ञापयन्ति देवादेशादेश वैशम्पायनं स्नातः कुनाहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्या आनीतः” ।

इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—“कच्चिदभिमन-
मास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजानम् ?” स प्रत्युवाच—“देव,
किं वा नास्वादितम् ? कषायमधुरं प्रकामम् आपीतो जम्बूफलरसः । खण्डितानि
दाहिमबीजानि । दलितानि स्वेच्छया प्राचीनाभलकीफलानि । किं वा
प्रलपितेन बहुना ? सर्वमेव देवीभिः स्वयमुपनीयमानममृतायते ।”

एवमादिनो वचनभाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—“आस्ता तावत् सर्वमेव इदम् ।
अपनयन्तु नः कुतूहलम् । आवेदयन्तु भवान् आदितः प्रभृतिः कातं मन्येन आत्मनो
जन्म । कस्मिन् देशे भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का माला ?
कस्ते गिताः ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कला
समासादिताः ? किं जन्मान्तरानुस्मरणम् उत वरप्रदानम् ? अथवा विहङ्ग-
वेशधारी कश्चिच्छन्नो निवसति ? इव वा पूर्वमुषितम् ? कियद् वा वयः ?
कथं पञ्जरबन्धः ? कथं चाण्डालहस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनमिति ।”

वैशम्पायनस्तु अवन्तिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव घ्यात्वा सादरमब्रवीत्—“देव,
महतीयं कथा । यदि कोनुकमाकर्ण्यताम् ।”

अनपत्यताविषादः

विरतवचनाया तस्या भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च
निश्वस्य निजगाद—“देवि, किमत्र क्रियतां देवायते वस्तुनि । अतिमात्रमल-
रुदिनेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गमुखस्य नूनम-
भाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदार्तं कर्म । जन्मान्तरकृतं

हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्य इह जन्मनि । न हि शक्य देवमन्यथाकर्तुम् अभियुक्तेनापि ।

“यावन् मानुष्यके अवयवमुपपादयितुं तावन् सर्वमुपपादयताम् । अधिका कुरु देवि गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनपरिचर्यासु दक्षिणादरा भव । परं हि देवतमृषयः यत्नेनाराधिता अतिदुर्लभानामपि वराणां दानारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकीशिकप्रभावाद् बृहद्रथो नाम राजा जरासन्ध नाम गनय लेभे । दशरथश्च राजा ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादादवाप चतुर पुत्रान् । अमोघफला हि महामूर्तिमेवा भवति ।

“मां दहति अहर्निशम् अनपत्यताममुद्भव शोक । शून्यमिव मे प्रतिभानि जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि ? तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धी ।”

इति अभिधाय सलिलमादाय स्वयं कर्तलेन साधुलेखमाननमस्या ममाजं । पुन पुनश्च प्रियशतमधुराभिर्वाग्भिराश्वाम्य मुचिर स्थित्वा नरेन्द्रो निजंगाम । निर्गते च तस्मिन् विलासवती दिवसव्यापारमन्वनिष्ठत् । तत प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनपरिचर्यासु च आदरवती बभूव । सिद्धाय-
तनानि सिधेवे । अष्टवन्धप्रभृतीन् वनस्पतीन् ववन्दे । अनवरतवाच्यमानाः पुष्पाकथाः शुभ्राव ।

गच्छन्ति च काले कदाचिद् राजा स्वप्ने विलासवत्या आनते प्रविशन्त शशिन-
मद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्च शुकनासाय त स्वप्नमकथयत् ।

स त प्रत्युयाच—“अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धीतघवलयासमा शान्त-
मूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकच चन्द्रकलावदातदलघत पुण्डरीकमुत्सङ्गे
देव्या मनोरमाया निहित दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यामन्नमानन्दमप्रजानानि
शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमनो भविष्यति ? अविनय-
फला हि प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैव
मान्धानारमिव घोरैव राजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमान्मज जनयिष्यति देवी ।” इत्येव-
मभिदधानमेव त करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यां ताभ्यां स्वप्नाभ्यां
विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

हाविंशत्पुत्तलिका

जयपालोपाख्यानम्

अभूद् विशालाया नगम्या नन्दो नाम राजा महाशौव्यं पर । म
निजभुजबलेन सर्वान् प्रत्ययिन्पतीन् पादपद्मोपजीविना विधाय एकच्छत्रेण
राज्यं करोति स्म । तस्य राज्ञ जयपालनामा पुत्र आसीत् । एकदा राज-
कुमार आश्वेढार्यं वनं प्रति निर्गतः । निर्गमनममये निर्घातादिर्महान् अप-
घकुनोऽभूत् । मन्त्रिपुत्रेण निवारितोऽपि तद्वचनमनादृत्य राजपुत्रो निर्गतः ।
पुनस्तेन मन्त्रिपुत्रेण भणितम्—“भो जयपाल ! तव विनाशकालः समायातः ।
अन्यथा एवंबुद्धिर्नोत्पद्यते । उपार्जितानां कर्मणामुपभोगं विना कथं विनाश
स्यात् ?”

ततो राजकुमारो वनं गत्वा बहून् श्वापदान् व्यापाद्य कृष्णसारं दृष्ट्वा
मदनुगतो महदरुणं प्रविष्टो यावत् पश्यति तावत् सर्वोऽपि मन्थवर्गो नगरमार्गे
लग्नः । कृष्णसारोऽपि तत्रादृश्यो जातः । स्वयमेकाकी तुरगारूढः सरो-
वरस्य अग्रे वनमपश्यत् । तत्र अश्वादवतीर्णो वृक्षशाखायामदव निबध्य
जलपानं विधाय यावद् वृक्षाघस्यच्छायायामुपविशति तावदतिभयङ्करः कश्चिद्
व्याघ्रः समागतः । तं व्याघ्रं दृष्ट्वास्वो बन्धनं श्रोतयित्वा पलायमानो
नगरमार्गमगमत् । राजकुमारोऽपि भयाद् वेपमानः शाखामवलम्ब्य वृक्षमारूढं
भल्लूकं दृष्ट्वा पुनरत्यन्तं भयं प्राप्तः ।

अथ तेन भल्लूकेन भणितम्—“भो राजकुमार, त्वं मा भयीः । अद्य
मम शरणागतस्त्वम्, अतएवाहं किमप्यनिष्टं न करिष्यामि । मां विश्वस्य
व्याघ्रादपि न भेतव्यम् ।” राजकुमारेण भणितम्—“भो ऋक्षराज ! अहं तव
शरणागतः, विशेषतो भयभीतः । अतो महत् पुण्यं शरणागतरक्षणाद् भवति ।”

तदा व्याघ्रोऽपि वृक्षाघः समायातः । ततः सूर्योऽप्यस्तं गतः । रात्रा-
वतिथान्तं राजपुत्रं यावत् निद्रा समायाति तावद् भल्लूकेनोक्तम्—“वृक्षाघ

पतिष्यति, एहि भमाङ्गे निद्रां कुरु। एवमुक्तो भल्लूकस्य भङ्गे निद्रा गतो राजपुत्रः। तदा व्याघ्रो वदति—भो भल्लूक! अयं ग्रामवासी पुनरपि मृगयायामस्मान् निहनिष्यति। शत्रुरयं किमर्थमङ्गे निवेशितः? यतोऽयं मानुषः।

मानुषेषु कृतं नास्ति निष्यङ्ग्योनिषु यत् कृतम्।

त्वयोपकृतोऽपि अवयवकारमेव करिष्यति, तस्मादमुमधः पातय। अहमेनं भक्षयित्वा सुखेन गमिष्यामि। त्वमपि निजाश्रमं गच्छ।

भल्लूकेनोक्तम्—

विश्वासघातकाश्चैव शरणागतघातकाः।

वसन्ति नरके धारे यावदाहृतमप्लवम्॥

यादृक्षोऽपि भवतु, परं शरणागतं न पातयिष्यामि। सत्पुरुषेण आश्रितानां गुणदोषचिन्ता न कार्या। तथा चोक्तम्—

चन्द्रः क्षयो प्रकृतिवक्रवनुर्जं डात्मा

दोषाकरो भवति मिश्रविपत्तिकाले।

मूर्ध्ना तथापि विधूतं परमेश्वरेण

नैवाश्रयेषु महतां गुणदोषचिन्ता॥

तदनन्तरं राजपुत्रो विनिद्रो जातः। भल्लूकेनोक्तम्—भो राजकुमार, अहं क्षणं निद्रां करिष्यामि, त्वमश्रमतस्तिष्ठ। तेनोक्तम्—तथा भवतु, ततो भल्लूको निद्रां गतः। तदा व्याघ्रेणोक्तम्—भो राजकुमार, त्वमस्य विश्वासं मा कुरु, यतोऽयं नत्वायुधः। अवज्ज्वलच्चिवन्तो दूरयते। तस्मादस्य प्रमादोऽपि भयङ्करः। अयं न्वां मत्तो रक्षित्वा स्वयमनुमिच्छति। अतस्त्वममुम् भल्लूकमधः पातय। अहमेनं भक्षयित्वा गमिष्यामि, त्वमपि निजागारं गच्छ।

तत् श्रुत्वा राजपुत्रो यावत् तमधः पातयति तावद् भल्लूको वृक्षात् पतनमन्तरा शाखामन्याम् अवलम्बितवान्, अवदञ्च—भो पापिष्ठ, पुराजितं कर्म त्वया भोक्तव्यमस्ति। तर्हि त्वं 'समेमिरा' इति वदन् पिशाचो भव।

ततः प्रभातमामीत्। व्याघ्रस्तस्मान् स्वानान् निर्गतः, भल्लूकोऽपि राजकुमारं शप्त्वा निजस्यानमगान्। राजपुत्रस्य तुरगो राजपुत्रेण विना नगरं गमत्। ततो राजा मन्त्रिणा परिवारेण च सह वनं गतो वनमध्ये परिभ्रमन्तं

समेमिरेति वदन्तं पुत्रं पिशाचीभूतं दृष्ट्वा महाशोकसागरे निमग्नस्तन्मादाय स्वपुरमगमत् । मणिमन्त्रोपधिज्ञानाहूय तैश्चिकिन्सितोऽपि न स स्वस्थो बभूव ।

तस्मिन्नवसरे राजा मन्त्रिणमवदन्—भो मन्त्रिन्, शारदानन्दश्चेद-
स्थास्यन् तर्हि क्षणमात्रेणापुम् अचिकिन्सिष्यन् । स मया अविचार्यैव
भारितः । अविवेकः परमावदा पदम् । मन्त्रिणोक्तम्—यादृश भविष्यं
तादृशी बुद्धिरपि जायते । राजाश्रवीत्—य कोऽपि अम्य चिकिन्सां करिष्यति
तस्याद्धं राज्यं दीयते इति धोषं प्रदानव्यम् ।

अथैकदा मन्त्रिणा विचिन्त्य कथितम्—मम कापि कन्या वर्तते ।
दर्शनमस्य कार्यम् । सा कथमपि उपायं करिष्यति । ततः समेमिरेति
वदति उपविष्टे राजपुत्रे यवनिकान्तस्थितेन मन्त्रिणा मुगुप्तं रक्षितेन शारदानन्देन
पद्यान्येतानि भणितानि :—

सद्भावंप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ।

अङ्गुमाकृत्य मुप्तानां हन्तुं । क नाम पीकृतम् ॥ १

मनु गन्वा समुद्रस्य गङ्गामागम्य ह्रमम् ।

ब्रह्मघातो प्रमुच्यत मित्रद्रोहो न मुच्यते ॥ २

मित्रद्रोहो कृतघ्नस्त यश्च विश्वासघातकः ।

त्रयस्ते नरकं गन्ति यावदाहतमप्लवम् ॥ ३

राजामि राजपुत्राणि यदि कन्याणमिच्छसि ।

देहि दानं द्विजातिभ्यो देवतागधनं कुरु ॥ ४

प्रतिपद्यन्व समेमिरेतिशब्दस्य चतुर्णामक्षरणा मध्ये आदित एकैकमक्षरं
परित्यक्तम् ; राजपुत्रश्च स्वस्थः मावधानश्चाभवत् ।

वेतालपुरी-कथा

विक्रमादित्यो राजा पृथिव्या पथ्यं दन् नगरमेकमगमत् । तत्र नगर-
समीपे विमलोदका नदी प्रवहति । नदीतीरे नानाविधतरु-कुमुमफलोप-
शोभितं वनमानीत् । तन्मध्ये अतिमनोहरं देवालयमासीत् । राजा तत्र

नदीजल स्नात्वा देव नमस्कृत्य देवालये उपविष्ट । अशान्तरे चत्वारो
वैदेशिका समागत्य राज्ञ समीपे उपविष्टाः । ततो राजा तानप्राक्षीत्—
भोः, यूय कुतः समागताः ? तत्रैकेनोक्तम्—वयमपूर्वं दशादागताः ।

राज्ञोक्तम्—तत्र देशे किमपूर्वं दृष्टम् ? तेनोक्तम्—तत्र देशे वेतालपुरी नाम
पुरी वर्तते, तत्र क्षोणिप्रिया देवता अस्ति । तत्रत्यो महाजनो राजा च प्रतिवत्सरं
स्वमनोरथपूरणार्थम् अशुभनिवृत्त्यर्थञ्च तस्मै देवतायै पुरुषोपहारं प्रयच्छति ।
तस्मिन् दिने यदि कार्जप वैदेशिकः समायाति तर्हि तमेव देवतायै पशुवत् ममपयति ।
वयमपि तस्मिन्नैव दिवसे मार्गवशात् तं नगरं गताः । ततस्तत्रत्या अस्मान्
समुद्धर्तुं समागताः, तन् श्रुत्वा वयं प्राणान् गृहीत्वा पलाय्य समागताः ।

तन् श्रुत्वा राजा विक्रमस्तत्र गत्वा देवतां प्रणमति, भयङ्कराञ्च विलाक्य
देवतां स्तोति । स्तुतिं विधाय स रङ्गमण्डपे उपविष्टः । तस्मिन्नवसरे कश्चिद्
दीनवदनो महाजनैः सह वारं पुनस्कृत्य समायातः । राज्ञापि तं दृष्ट्वा मनसि
विचारयति स्म—अयमेव देवतावल्लिनिमित्त महाजनैः समानीतः, ततः अत्यन्त-
कलान्तवदन इव दृश्यते । अस्मिन्नवसरे मम शरीरं दत्त्वा एनं मोचयिष्यामि,
इदं शरीरं शतवर्षाणि स्थित्वा सर्वथा नाशमेव यास्यति, अतः शरीरिणा श्वदेह-
व्ययनापि कीर्तिधर्मदत्त उपाजनीयः । उक्तञ्च—

चला लक्ष्मीश्चला प्राणाश्चलो देहोऽथ यौवनम् ।

चलाचलश्च ममार्थः कीर्तिधर्मश्च निदचलः ॥

अनित्यानि शरीराणि वैभवं नैव शाश्वतम् ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्ममग्नः ॥

एव विचार्य राजा तान् महाजनान् उवाच—भो महाजनाः, अयं दीनवदनः
कुत्र नीयते ? तंरुक्तम्—एनं देवतायै वलिनिमित्तं दास्यामः । राज्ञोक्तम्—
कस्मात् कारणात् ? तंरुक्तम्—देवता अनेन पुरुषोपहारेण तुष्टा सती अस्माकं
मनोरथं पूरयिष्यति । राज्ञोक्तम्—भो महाजनाः, अयमत्यन्ताल्यतनुः परं
भीतिश्च, अस्य शरीरोपहारेण देवतायाः का तृप्तिर्भविष्यति ? अतो मां मार्गयत ।
इति भणित्वा तं मोचयित्वा राजा स्वयमेव देवतायाः पुरतो गत्वा स्रज्ज् यावत्
कण्ठे पातयति तावदेवतया धृत्वा भणितः—भो महामन्त्र ! तव धैर्येण परोप-
कारकरणेन च सन्तुष्टास्मि, वरं वृणीष्व ।

राजोक्तम्—देवि, यदि मम प्रमत्तामि तर्हि अद्यप्रभृति पुरुषमांसोपहारं परित्यज । देवतया “तथास्तु” इति भणितम् । महाजना राजान वदन्ति स्म—भो राजन्, त्वं स्वमुखनिरभिलाषः सन् द्रुम इव परार्थमेव देहं वहामि । तथाहि—

स्वमुखनिरभिलाषः विद्यमे लोकहेतो
प्रतिदिनमयदा ते वृत्तिरेवविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तोत्रमुष्णं
शमयति परितोष छायाया सभिनानाम् ॥

अथ राजा तेषामनुज्ञां गृहीत्वा निजनगरमगमन् ।—इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्—भो राजन्, त्वयि एव धैर्यम् ओदार्यं परोपकारादि-
गुणा विशन्ते चेन् तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश । तन् श्रुत्वा राजा
सूक्ष्मीमासीत् ।

बुद्धिमत् संसर्गफलम्

एकदा भोजराजो विहार कर्तुं सकल-राजकुमारं समवेतस्तन् क्षेत्रसमीपं यावद्गच्छति तावन्मञ्चोपरिस्थितेन केनचित् ब्राह्मणेनोक्तम्—भो राजन्, एतत् क्षेत्रं सम्यक् फलितमस्ति समेन्यः समागत्य मयेच्छ भुज्यताम् । अश्वेभ्यश्चनका दीयन्ताम् । अद्य मज्जन्म सफलमभूत्, यतो भवान्ममानिविज्जतिः, यत ईदृशं प्रस्तावः सम्पद्यते । तच्छ्रुत्वा स राजा समेन्यः क्षेत्रमध्ये प्रविष्टः ।

अथ ब्राह्मणोऽपि मञ्चकादवरुह्य राजान क्षेत्रमध्ये स्थित भणति—
भो राजन् ! किमयमधर्मं कियते ? इदं ब्राह्मणक्षेत्रं विनाश्यते त्वया !
यद्यन्यायः कियते तूभ्य निवेशये, त्वमेवान्यायं कर्तुं प्रवृत्तः, इदानीं
को वा निवारयिष्यति ?

ततो राजा यावन् क्षत्राद्वहिं सपरिवारो निर्गच्छति तावन् पक्षिणः समुत्थाप्य
पुनः मञ्चमारुह्य वदति—भो राजन् ! किमिति गम्यते ? क्षत्रं सावु

कलिनमस्ति । यावन्नालकदण्डानश्वादयो भक्षयन्तु । उर्व्वरिक्कफलानि सन्ति उपभुज्यन्ताम् ।

पुनर्ब्राह्मणवचनमाकर्ण्य मपरिवारो राजा यावन् क्षेत्रमध्ये प्रविशति तावत् पक्ष्युन्थापनार्थं मञ्चान् अवरुह्य पुनस्तर्धदाभवत् । ततो राजा स्वमनसि विचारयति--अहो आश्चर्य्यम् ! यदा अयं ब्राह्मणो मञ्चमारोहति तदास्य चेतसि दानव्य भाक्नव्यमिति बुद्धिस्तृपद्यते । यदा अवतरति तदा दीन-बुद्धिर्भवति, तदहं मञ्चमारुह्य पश्यामीति मञ्चमारुहोह ।

भोजराजस्य चेतसि तदा वासना एवमभूत्--विश्वस्यास्ति पग्निहरणीया, सर्व्वस्य लोकस्यापि शार्ङ्गस्य सम्यक् निवारणीयम्, दुष्टा दण्डनीया, सज्जनाः पालनीया, प्रजा धम्मण रक्षणीया । किं बहुना, अस्मिन् समये यदि कश्चिच्छरीरमपि प्राययिष्यति तदापि देयमिति आनन्दपरिपूर्णं पुनर्विचारयति--अहो एतत् क्षेत्रमस्य एवविधा बुद्धिमुत्पादयति । उक्तञ्च--

जले तैले खले गृह्य पात्रे दान मनागपि ।

प्राज्ञे शास्त्र स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिनः ॥

कथमेतत् क्षेत्रस्य माहात्म्यं ज्ञायत इति विचार्य्य ब्राह्मणमाहूयावादीत्--
भो ब्राह्मण, तवैतस्मान् क्षेत्रात् कियाल्लोभो भवति ?

ब्राह्मणेनोक्तम्--भो राजन्, सकलकुशलेन त्वया अविरितं किमपि नास्ति । यदहंति तत् करोतु । राजा नाम साक्षाद्विष्णोरवतारमूतः, तस्य दृष्टिर्धर्म्योपरि पतति तस्य दैन्यदुभिक्षादयो नश्यन्ति । राजा नाम साक्षात् कल्पवृक्षः । स त्वं मम दृष्टेर्गोचरोऽग्रे--अद्य मम दैन्यदरिद्रतादीनामवसानं जातम्, क्षेत्रं कियत् ।

ततो राजा तं ब्राह्मणं धनधान्यादिना परितोष्य तत् क्षेत्रं गृहीत्वा मञ्चकाष्ठः खानयितुं प्रारम्भमकार्षीत् । पुरुषप्रमाणे गत्वा ज्ञाने शिल्पका सुमनाहरा अवलोकित्वा । तदध्वं चन्द्रकान्तशिलाविनिर्मितं नानारत्नस्रचित्रं द्वाविंशत्-पुत्तलिकाभिर्युक्तमनिरमणीयं दिव्यमेकं सिंहासनमपश्यत् । तत् सिंहासनं दृष्ट्वा भोजराजः परमानन्दलहरीपरिपूर्णहृदयो भूत्वा सिंहासनं ग्रामं प्रति नतु यावदुज्ज्वालयति नावदधिकं गुरु भवति नोच्चलति च ।

ततो मन्त्रिणमवदत्—भो मन्त्रिन्, किमर्थमेतन् सिंहासनं नोच्चलति ?
मन्त्रिणोक्तम्—राजन्, एतन् सिंहासनं दिव्यमूर्त्वं च चलिहोमपूजादिकं विना
नोच्चलिष्यति, नव साध्यं च न भविष्यति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा ब्राह्मणानाहूय तैः सर्वमपि विधानं कारितवान् ।
ततस्तत् सिंहासनं लब्ध्वा भत्वा स्यमेवोच्चलति स्म । तद्दृष्ट्वा राजा मन्त्रिण-
मुवाच—भो मन्त्रिन्, एतन् सिंहासनं प्रथमं ममासाध्यमभवत् परन्तु इदानीं
नव बुद्धिप्रभावेण मम हस्तगतमासीत् । अहो बुद्धिमता मसर्गो लाभाय मुखाय
न भवति ।

रामायणम्

पादुकाग्रहणम्

तमप्रतिमनेत्रोभ्या भ्रानृभ्यां रोमहर्षणम् ।
विस्मिता सङ्गम प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हिताम्बुषिगणा सिद्धाश्च परमर्षयः ।
नो भ्रान्तरो महान्मानो काकुत्स्थो प्रशशसिरे ॥ २ ॥
स धन्यो यस्य पुत्रो द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
भ्रुत्वा वयं हि मम्भाषामुभाभ्या स्पृहयामहे ॥ ३ ॥

ततस्त्वृषिगणा क्षिप्रं दशग्रीववर्धेपिणः ।
भरतं राजशार्दूलमिन्यूचुः सङ्गता वचः ॥ ४ ॥
'कुलेजानं महाप्राज्ञं महावृत्तं महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
मदानूणमिमं रामं वयमिच्छामहे पिनु ।
अनूणत्वाच्च कंकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः' ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वा ममहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥

ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनं ।
रामः संहृष्टवदनस्तान्पुनीनभ्यपूजयन् ॥ ८ ॥
व्रस्तगात्रस्तु भरतं स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघव पुनरब्रवीन् ॥ ९ ॥

'राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुमन्तनिम् ।
कर्तुमहंमि काकुत्स्थ मम मानुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
रक्षितुं सुमहद् राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥

ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि मुहुदश्च नः ।
 त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पञ्चन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
 इदं राज्यं महाप्राज्ञं स्थापय प्रणिपद्य हि ।
 शक्तिमानमि काकुत्स्थं लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा न्यपनद भ्रान्तं पादयोर्भरतस्तदा ।
 भृशं सप्रार्थयामास शममेव प्रियवद ॥ १४ ॥

तमह्ने भ्रान्तरं कृत्वा शमो वचनमब्रवीत् ।
 श्यामं नलिनपत्राक्षं मलहसम्बरं स्त्रयम् ॥ १५ ॥
 'प्रायता त्वामियं बद्धिं स्वजा वैनयिकी च या ।
 भृशमुत्सहमे नातं गच्छितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमात्यैश्च मुहुदभिश्च बुद्धिर्मादुरश्च मन्त्रिभिः ।
 सर्वकार्याणि समन्त्रा मुमहान्यपि कारय ॥ १७ ॥
 लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।
 प्रतीयात् सागरो वेलो न प्रतिज्ञामहं पितु ॥ १८ ॥
 कामादा तात लोभादा मात्रा नृभ्यमिदं कृतम् ।
 न मन्मनमि कर्तव्यं वर्तितव्यञ्च मान् वन् ॥ १९ ॥

एव ब्रुवाण भर्तुः कोशान्यामुतमब्रवीत् ।
 'तेजसादित्यमक्लृप्तं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
 अधिरोहायं पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
 गते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधाम्यतः ॥ २१ ॥

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रं पादुके व्यवमुच्य च ।
 प्रायच्छन् मुमहानेजा भर्ताय महत्तमने ॥ २२ ॥
 स पादुके सप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
 'चतुर्दश हि वर्षाणि जटावीरधरो ह्यहम् ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
 तवागमनमाकाञ्क्षन् वसन् वै नगरादहि ।
 तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तप ॥ २३-२४ ॥

चतुर्दशे हि सम्पूर्णं वर्धेज्जनि रघूत्तम ।
 न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय त परिष्वज्य सादरम् ।
 शत्रुघ्नञ्च परिष्वज्य भरतञ्चैदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 "मातरं रक्ष कर्केयी मा रोष कुरु ता प्रति ।
 मया च सीतया चैव शस्तोऽस्मि रघुसत्तम" ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वाभ्युपरोताक्षो भ्रातरं विममर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरत, प्रतापवान् स्वलङ्घने सपरिगृह्य धर्मवित् ।
 प्रदक्षिणञ्चैव चकार राघव चकार चैवात्मनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
 अधानुपूर्व्यात् प्रतिनन्द्य तं जनं गुह्यं च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ।
 व्यमर्जयद् राघववशवर्धनं न्यिर स्वधर्मे हिमवानिवाचल ॥ ३० ॥
 त मातरो बाष्पगृहीतकण्ठघो दुस्तेन नामन्त्रयितुं हि शंकुः ।
 स त्वेव मातुरभिवाद्य सर्वा रुदन् फुटी स्वा प्रविवेश राम ॥ ३१ ॥

मैघनाद-वधः

स हुताश्वो महावेगा भूमौ तिष्ठन्निशाचर ।
 इन्द्रजित् परमकुट्टः सप्रज्ज्वाल तेजसा ॥ १ ॥
 तो धन्विनो जिघामन्कावन्योन्यमिष्टुभिर्भूशम् ।
 विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृक्षादिव ॥ २ ॥
 निवर्हयन्लश्वान्योन्य ते राक्षसवनोक्तमः ।
 मर्तारं न जहृर्षुद्धे सपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥

ततस्तान् राक्षसान् सर्वान् हर्षयन् रावणात्मज ।
 स्तुन्वानो हर्षमानश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥

“तपसा बहुकेनेसा भमक्ता. सर्वतो दिशः ।

नेह विज्ञायते स्त्रो वा पगे वा राक्षसोत्तमा ॥ ५ ॥

षुष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै ।

अहं तु रयमास्थाप आगमिष्यामि सद्गुणम् ॥ ६ ॥

तया भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे कान्तोत्तम ।

न युध्येषुर्दुर्गत्मानः प्रविष्टे नगर मयि ॥” ७ ॥

इत्युक्त्वा रावणपुरो बध्वयित्वा वनोत्तम ।

प्रविवेज पुरी लङ्का रयहेतोरगमित्रहा ॥ ८ ॥

स रय भूरयित्वा तु रुचिर हेमभूषितम् ।

प्राप्तामिन्नरमयुक्त युक्त परमवाजिभिः ॥ ९ ॥

अधिष्ठित हृषत्तेन मूकताप्तोत्तदेजिता ।

आरुगेह महानेजा रावणि समितिञ्जय ॥ १० ॥

स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृत्तो मन्दोदरीयुत ।

नियंषो नगरानूर्णं कृतान्तबलवादिनः ॥ ११ ॥

सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित् परवीरहा ।

अभ्यधाज्जवनैर्गर्भैर्लक्ष्मण मविभोषणम् ॥ १२ ॥

ततो रयम्यभालोक्य सोमित्रो रावणान्मज्जम् ।

वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभोषणः ।

विस्मयं परम जग्मूर्लाघवान्तस्य धीमनः ॥ १३ ॥

रावणिश्चापि सकुटो रणे वानरयूथयान् ।

पातयामास वाणौघैः शतशोऽप्य महम्भजः ॥ १४ ॥

स मण्डलीकृतघ्नन् रावणि समितिञ्जयः ।

हरीनभ्यहनन् क्रुद्ध पर लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥

ते बध्यमाना हुर्यो नाराचैर्मोमविक्रमैः ।

सोमित्रि शरणं प्राप्ताः प्रजावतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥

ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ।

चिच्छेद कार्मुक तस्य दर्शयन् पाणिनाघवम् ॥ १७ ॥

सोऽन्यन् कार्मुकमादाय सज्य चक्रे स्वरश्रिव ।
 तदप्यस्य त्रिभिर्वर्णैर्लक्ष्मणो निरकृन्तन ॥ १८ ॥
 अथैन छिन्नघन्वानमाशौविशविषोऽयम् ।
 विव्याघोरसि सौमित्रो रावणि पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥
 ते तस्य कायं निभिव महाकार्मुकनिमृताः ।
 निपेनुधरणी वाणा रक्ता इव महोरगा ॥ २० ॥
 स भिन्नवर्मा रुधिर वमन् वक्त्रेण रावणि ।
 जघाह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्य बलवनरम् ॥ २१ ॥
 स लक्ष्मण समुद्दिश्य पर लाघवमास्थित ।
 वदयं शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दर ॥ २२ ॥
 मक्तभिन्द्रमिता तन् शरवर्षमग्नन्दम ।
 अवारयदसम्भ्रान्तो लक्ष्मण मुदुरामदम् ॥ २३ ॥
 दर्शयामास च तदा रावणि रघुनन्दन ।
 असम्भ्रान्तो महानेजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥
 ततस्तान् राक्षसान् सर्वोऽस्त्रिभिरकंकमाहवे ।
 अविध्यन् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्र सप्रदर्शयन् ॥ २५ ॥
 राक्षसेन्द्रमुनञ्चापि वाणौघं समवाहयन् ॥ २६ ॥
 सोऽर्जनिविद्धा बलवता शत्रूणां शत्रुघातिना ।
 असक्त प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून् शरान् ॥ २७ ॥
 तानप्राप्ताञ् शितैर्वर्णैश्चिच्छेद रघुनन्दन ।
 मारयेरस्य च रणे रयितो रयमनमः ॥ २८ ॥
 शिरो जहार घर्मात्मा मल्लेनानतपर्वणा ।
 असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविकलवा ।
 मण्डलान्यभिधावन्तस्नदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥
 अभयं वशमापन्न सौमित्रिर्दृढविक्रमः ।
 प्रत्यविध्यद्वयास्तस्य शरैर्विवासयन् रणे ॥ ३० ॥
 अभूष्यमाणस्तन् कर्म रावणस्य सुतो बली ।
 विव्याध दशभिर्वर्णैः सौमित्रि नममर्धणम् ॥ ३१ ॥

ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः ।
 विलयं जम्बुगह्वर्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३२ ॥
 अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजम् ।
 ललाटे लक्ष्मणं बाणं सुपुङ्ख्वंस्त्रिभिरिन्द्रजित् ।
 अविध्यन् परमकुट्टं शीघ्रास्त्रञ्च प्रदर्शयन् ॥ ३३-३४ ॥
 तं पृथक्कलंकाटस्यं शुशुभे रघुनन्दनम् ।
 रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशूङ्ग इव पर्वतम् ॥ ३५ ॥
 स तथा हृदिनो बाणैः राक्षसेन महामृधे ।
 तमागु प्रतिविशश्च लक्ष्मणं पञ्चभिः शरैः ॥ ३६ ॥
 विकृष्येन्द्रजिता युद्धे वदने शुभकुण्डले ।
 लक्ष्मणेन्द्रजितो वीरो महाबलशरामनो ।
 अन्योन्यं जघननुवाणं विशिखंभोभिविक्रमं ॥ ३७ ॥
 ततः शोणितदिग्भाङ्गो लक्ष्मणेन्द्रजिताबुधो ।
 रणो ती रेजनुर्वीरो पुष्पितादिव किशलो ॥ ३८ ॥
 तो परम्परमभ्येत्य सर्वंगात्रेषु धन्विनी ।
 घोरं विव्यधनुर्वाणं कृतभावाबुधो जये ॥ ३९ ॥
 ततः समरकायेन मयुक्तो रावणात्मजम् ।
 विभीषणं त्रिभिर्वाणं विव्याध वदने शुभे ॥ ४० ॥
 अयोमुख्येस्त्रिभिर्विद्धा राक्षसेन्द्र विभीषणम् ।
 एहं केनाभिविष्याध तान् सर्वान् हरिष्यथपान् ॥ ४१ ॥
 तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् ।
 विभीषणो महानेजा रावणे स दुरात्मन ॥ ४२ ॥
 स हताश्वादवप्लव्य रयाग्निहतमारुधे ।
 अथ शक्तिं महानेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४३ ॥
 सामापनन्ती संप्रेक्ष्य मुमित्रानन्दवर्धनम् ।
 चिच्छेद निशिर्नर्वाणंदंशघा सापतद् भूवि ॥ ४४ ॥
 तस्मै दुःखधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणम् ।
 वज्रस्पर्शसमान् पञ्च समजोरसि मार्गणान् ॥ ४५ ॥

ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ।
 बभूवुर्लोहिता दिग्धा रक्ता इव महोरगा ॥ ४६ ॥
 स विनृव्याथ सकृद् इन्द्रजिच्छरमाददे ।
 उत्तमं रक्षसा मध्ये यमदत्त महाबलः ॥ ४७ ॥
 त समीक्ष्य महानेजा महेंद्रु तेन सहितम् ।
 लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्य भीमपराक्रम ॥ ४८ ॥
 कुवेरेण स्वय स्वप्ने तस्मै दत्त महान्मना ।
 दुर्जयं दुर्विषह्यञ्च सेन्द्रैरपि सुरामुरं ॥ ४९ ॥
 तयोस्ते धनुषी ध्रेष्ठे बाहुभिः परिघोषसं ।
 विकृष्यमाणे बलवन् क्रोज्ज्वाविव चुकूजत ॥ ५० ॥
 ताभ्या तौ धनुषि ध्रेष्ठे सम्यन्तो भायकोत्तमी ।
 विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलन्तु ध्रिया ॥ ५१ ॥
 तौ भ्रामयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ ज्युतौ ।
 मुखेन-मुखमाहत्य सन्निपेतनुरोजसा ॥ ५२ ॥
 सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः ।
 सधूमविस्फुलिङ्गाश्च तज्जोऽग्निदार्ढ्योऽभवत् ॥ ५३ ॥
 तौ महाप्रहमङ्क्षाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ।
 सप्रामे शनघा यान्तौ मेदिन्या विनिपेतनु ॥ ५४ ॥
 शरीं प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावृभौ रणमूर्धनि ।
 व्रीडितौ जातरौपी च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५५ ॥
 सुसरब्धस्तु मोमिविरस्त्रं वारुणमाददे ।
 रौद्र महेन्द्रजिद् युद्धे व्यनृजद् युधि निष्ठितः ।
 तेन तद्विहत त्वस्त्रं वारुण परमाद्भुतम् ॥ ५६-५७ ॥
 ततः क्रुद्धो महानेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः ।
 आग्नेयं सन्दधे दीप्तं स लोक सक्षिपन्निव ॥ ५८ ॥
 सौरेणास्त्रेण तद्दीरो लक्ष्मण प्रत्यवारयत् ।
 अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणि क्रोधमृच्छितः ।
 आधुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९ ॥

तस्मान्चापाद् विनिष्पेतुर्भास्वरा कूटमुद्गरा ।
 शूलानि च भूसुष्ठश्च गदा खड्गा परश्वधा ॥ ६० ॥
 तद् दृष्ट्वा लक्ष्मण सह्ये धारमस्त्रमधामुग्म् ।
 अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ।
 माहेश्वरेण द्युतिमाम्नदस्त्रं प्रत्यवार्यत् ॥ ६१-६२ ॥

तया. सुतुमुल युद्धं सर्वभूवाद्भुतोपमम् ।
 गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मण पर्यवार्यन् ॥ ६३ ॥
 भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ।
 भूर्तवंदुभिर्गकाश विस्मितैरावृन् वभो ॥ ६४ ॥
 श्रूयय पितरो देवा गन्धर्वा गरुडाश्च ।
 शनक्रन्तु गुरम्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मण रणे ॥ ६५ ॥

अथान्य मार्गं श्रेष्ठं मन्दधे राघवानुज ।
 हृताशनममम्पशं रावणान्मजदारणम् ॥ ६६ ॥
 सुपन्नमनुवृत्ताङ्ग सुपर्वाण गुप्तस्थितम् ।
 सुवर्णविकृतं वीरं शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६७ ॥
 दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसमाणा भयावहम् ।
 आशीविषविषप्रभ्यं देवमङ्गं समर्चितम् ॥ ६८ ॥
 येन शक्रो महातेजा दानवानजयन् प्रभुः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ ६९ ॥
 तदेन्द्रमस्त्रं सोमिन्नि. सयुगेष्वपराजितम् ।
 शरश्रेष्ठं धनुः श्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसन्दधे ॥ ७० ॥
 मन्धायामित्रदलनं विचक्षणं शरामनम् ।
 मज्जमायम्यं दुर्धरं कालो लोकक्षये यथा ॥ ७१ ॥
 सन्धाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्यन्निदमब्रवीत् ।
 लक्ष्मीबाल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थमाधकृमात्मनः ॥ ७२ ॥
 "धर्मत्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
 पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वस्तर्दनं जहि रावणिम्" ॥ ७३ ॥

इत्थुक्त्वा वाणमाकर्णं विकृष्य तमजिहमगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः समज्रेन्द्रजितः प्रति ॥ ७४ ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण ममायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 स शिरः सशिरस्त्राण श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पानयामास भूतले ॥ ७५ ॥
 तद्वाक्षसननूजस्य च्छिन्नस्वन्धः शिरो महत् ।
 तपनीयनिभः भूमी ददृशे रुधिराक्षितम् ॥ ७६ ॥
 हनन्तु निपपानाशु घोरण्या रावणात्मजः ।
 कवची सशिरस्त्राणा विध्वस्तः सशरगमनः ॥ ७७ ॥

बुधुशुस्तं ततः सर्वे वानरा मविभीषणा ।
 हृष्यन्तः निहते तस्मिन् देवा वृषवधे यथा ॥ ७८ ॥
 अधान्तरिक्षे देवानामूर्षणाञ्च महात्मनाम् ।
 अभिजज्ञे च सन्नादां गन्धर्वाप्सरमामपि ॥ ७९ ॥
 पतितः तर्माभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमू ।
 वध्यमाना दिशो भेजे हर्गिभिर्जितकाशिभिः ॥ ८० ॥
 वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ।
 लङ्कामभिमुत्वाः समुनष्टमज्ञा प्रधाविताः ॥ ८१ ॥
 दुदुबुबुधुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ।
 त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टमासिपरस्वधान् ॥ ८२ ॥
 केचिन्लङ्कां परित्यक्त्वा प्रविष्टा वानरादिनाः ।
 समुद्रे पतिताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ ८३ ॥
 हनमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानः समरक्षितौ ।
 राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित् प्रत्यदृश्यत ॥ ८४ ॥
 यथास्तं गतः आदित्ये नावनिष्ठन्ति रश्मयः ।
 तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसान्ते गता दिशः ॥ ८५ ॥
 शाल्लरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ।
 स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८६ ॥

प्रशान्तपीडावहुलो नष्टारिष्टः प्रनापवान् ।
 बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रमुने तदा ॥ ८३ ॥
 हर्षञ्च शक्रो भगवान् सह सर्वे सुरर्षिभिः ।
 जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८४ ॥
 आकाशे चापि देवानां शश्वुवे दुन्दुभिम्बनः ।
 नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ।
 वदुषुः पुण्यवर्षाणि तदद्भुतमभूतदा ॥ ८९ ॥
 प्रशशमुहंते तस्मिन् राक्षसे क्रूरकर्मणि ।
 शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्देत्यदानवा ॥ ९० ॥
 आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्वलाकभयावहे ।
 ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवा ॥ ९१ ॥
 विज्वराः शान्तकल्पा आहूणा विचरन्त्विति ।
 ततोऽभ्यनन्दन् सहृष्टाः समरे हरियूथगाः ॥ ९२ ॥
 तम्प्रतिबल दृष्ट्वा हत नैर्ऋतपुङ्गवम् ।
 विभीषणो हनूमाश्च जाम्बवाश्चक्षुष्यपः ।
 विजयेनाभिनन्दन्तस्नुष्टुबुद्धिचापि लक्ष्मणम् ॥ ९३ ॥
 श्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमा ।
 लब्धलक्षा रघुमुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९४ ॥
 लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ।
 लक्ष्मणो जयनीत्येवं वाक्यं विश्रावयस्तदा ॥ ९५ ॥
 अन्योन्यञ्च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ।
 शक्रुहन्वावचगुणा राघवाश्रयजा कथा ॥ ९६ ॥
 तदमुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टा प्रियमुहदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ।
 परममुपलभन् मनः प्रहर्षं विनिहतमिन्द्रगिपु निशाम्य देवाः ॥ ९७ ॥

महाभारतम्

धृतराष्ट्राश्वासनम्*

वैशम्पायन उवाच—

ततोऽमृतममेवाक्यं ह्लादयन् पुरुषर्षभम् ।
वैचित्रकीयं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

उत्तिष्ठ राजन् किं शोषे धारयात्मानमात्मना ।
एषा वै सर्वमन्वानां लोकेश्वर पद्म गतिः ॥ २ ॥
सर्वे क्षयान्ता निवृत्ता पतनान्ता ममुच्छ्रया ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्ताञ्च जीवितम् ॥ ३ ॥
यदा क्षूरञ्च भीरुञ्च यम कर्षन्ति भारत ।
तत् किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥
अयुध्यमानो म्रियन्ते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५ ॥
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भाग्न ।
अभावनिघनान्येव तत्र का परिदेवता ॥ ६ ॥
न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् म्रियन्ते नर ।
एवं सामिद्विके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ ७ ॥
कालं कर्षन्ति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुमन्तम ॥ ८ ॥
यथा वायुस्तूणाग्रणि सवनंयति सर्वश ।
तथा कालकश यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ ९ ॥
एकमार्थप्रयानानां सर्वेषां तत्रगामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवता ॥ १० ॥

* स्तोत्रार्चि दत्तोद्देश्याय

न चाप्येतान् हतान् युद्धे राजन् शोचिनुमर्हसि ।
 प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमा गतिम् ॥ ११ ॥
 सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चग्नित्वना ।
 सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवता ॥ १२ ॥
 अदर्शनादापतिता पुनश्चादर्शनं गता ।
 न ते तव न तेषां त्वं नत्र का परिदेवता ॥ १३ ॥
 हनोऽपि लभते स्वर्गं हन्वा च लभते यश ।
 उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ १४ ॥
 तेषां कामदुष्काल्लोकानिन्द्रः सकल्पयिष्यति ।
 इन्द्रस्यातिययो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥
 न यज्ञेदक्षिणावद्भिनं तपोभिनं विद्यया ।
 स्वर्गं यान्ति तेषां मर्त्या यथा शूरा रणे हता ॥ १६ ॥
 शरीराग्निषु शूराणां जुहुवन्ते शराद्वती ।
 हूयमानाञ्छराश्चैव मेहुस्तेजस्विनो मयि ॥ १७ ॥
 एवं राजस्मवाचक्षे स्वर्गं पन्थानमुत्तमम् ।
 न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षान्तिरस्येह विद्यते ॥ १८ ॥
 क्षान्तिर्यास्ते महात्मानः शूरा समितिशोभना ।
 आशिषः परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ॥ १९ ॥
 आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
 नाद्यं शोकाभिभूतस्त्व कायमुत्क्रष्टुमर्हसि ॥ २० ॥
 मातापितृमहर्षाणि पुत्रदारशतानि च ।
 समारोहवन्भूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ २१ ॥
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्यानयातानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २२ ॥
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुमन्तम ।
 न मध्यस्थः क्वचित् कालं सर्वं कालं प्रकर्षति ॥ २३ ॥
 कालं पचति भूतानि कालं महर्गं प्रजा ।
 कालं मुष्नेषु जागर्ति कालो हि दुर्गतिक्रमः ॥ २४ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
 आरोग्यं प्रियमवामो गृध्मेदेषु न पण्डितः ॥ २५ ॥
 न जानपदिकं दुःखमेकं शोचन्नुमर्हामि ।
 अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ २६ ॥
 अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् ।
 भेषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७ ॥
 चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ।
 अनिष्टमम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ॥ २८ ॥
 मनुष्याः मानुषं दुःखं युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ।
 नार्थो न धर्मा न मुखं यदेतदनुशाचसि ॥ २९ ॥
 न च नार्पति कार्यार्थांस्त्रिवर्गाञ्चैव हीयते ।
 अन्त्यामन्या धनावस्था प्राप्य वैशेषिकी नरा ॥ ३० ॥
 अमल्लुप्ताः प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमोषधं ॥
 एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बाले समतामियात् ॥ ३१ ॥
 शयानञ्चानुशेते हि निष्ठन्नं चानुनिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३२ ॥
 यस्यां यस्यामवस्थायां यन् करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाप्नुते ॥ ३३ ॥
 येन येन शरीरेण यद् यन् कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाप्नुते ॥ ३४ ॥
 आत्मैव ह्यात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ॥ ३५ ॥
 शुभेन कर्मणा मौल्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं लभति सर्वं न नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ३६ ॥
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधा ॥ ३७ ॥

विदुरस्य सुभाषितानि

आत्मज्ञानं समारम्भस्ति तिक्षा घर्मनित्यता ।
 यमर्था नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १ ॥
 निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
 अनास्तिक. श्रद्धान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥ २ ॥
 क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्री स्तम्भो मान्यमानिता ।
 यमर्थाप्रापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥
 यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्र वा मन्त्रिनं परे ।
 कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥
 यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्ण भयं रतिः ।
 समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ ५ ॥
 यथाशक्ति विकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
 न किञ्चिदवमन्यन्ते नरा पण्डितबुद्धयः ॥ ६ ॥
 क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति, विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
 नामपूष्टो ह्यपपुङ्गवे परार्थे तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ ७ ॥
 नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
 आपत्सु च न मुह्यन्ति नरा पण्डितबुद्धयः ॥ ८ ॥
 निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
 अवन्ध्यकालो वश्यान्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ९ ॥
 न हृष्यत्यात्मसम्मानं नावमाने च तप्यते ।
 गाङ्गो ह्रद इवाक्षीभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ १० ॥
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ११ ॥
 स्वमयं यः परित्यज्य परार्थमनुनिष्ठति ।
 मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ १२ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ १३ ॥

मंसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।

चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतपंथ ॥ १४ ॥

एकः क्षमावता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जन ॥ १५ ॥

मोक्ष्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

क्षमा गूणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ १६ ॥

द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिन् लोके विरोचने ।

अब्रुवन् परुषं किञ्चिदमतो नार्चयन्तथा ॥ १७ ॥

चत्वारि राजा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितमनानि विद्यात् ।

अल्पप्रज्ञं सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घभूतं रभर्मन्त्राचारणं च ॥ १८ ॥

चत्वारि ते तान् गृहे धमन्तु श्रियाभिरुष्टस्य गृहस्थधर्मैः ।

मूढो जगतिरवमन्त्र कुलीनः सक्ल दग्धो भगिनी चानपत्या ॥ १९ ॥

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रञ्चेदेकमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य श्रवणि प्रज्ञा दूते पादादिवोदकम् ॥ २० ॥

पठेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।

आचार्यं शिक्षिता शिष्या कृतदाराश्च मानरम् ॥

नारी विगदमोहाश्च कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।

नाव निस्तीर्णकान्तारा आनुराश्च चिकित्सकम् ॥ २१-२२ ॥

आरोग्यमानुष्यमविप्रवामः सद्भिर्मनुष्यैः सह सप्रयोगः ।

स्वप्रत्यया वृत्तिरभीनवासः पट्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ २३ ॥

ईर्ष्या घृणी नसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च पठेते नित्यदुःखिताः ॥ २४ ॥

सप्त दोषाः सदा राजा हानव्या व्यसनोदयाः ।

प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पादप्यञ्च पञ्चमम् ।

महञ्च दण्डपादप्यमर्षद्रूपणमेव च ॥ २५-२६ ॥

दश धर्मं न जानन्ति घृतराष्ट्रं निबोध तान् ।

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥

त्वरमाणश्च भोक्षश्च लुब्धश्च कामी च ते दश ।

तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ २७-२८ ॥

अनुबन्धानुपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।

सप्रचार्यं च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ २९ ॥

अनुबन्धञ्च सप्रेक्ष्य विपाकञ्चैव कर्मणाम् ।

उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ३० ॥

भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं भूत्स्यो वडिगमायसम् ।

लोभातिपाती यस्य ते नानुबन्धमपेक्षते ॥ ३१ ॥

यच्छ्रवणं यस्मिन् यस्य यस्त पणिमेच्च यत् ।

हितञ्च पणिणामे यतदाद्य भूतिमिच्छता ॥ ३२ ॥

वश्येन्द्रिय जितात्मान धृतदण्ड विकारिणु ।

परीक्ष्यकारिण धीरमन्यन् श्रीनिपेवत ॥ ३३ ॥

धर्मायो यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुग ।

श्रीप्राणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ३४ ॥

अर्थात्तमोऽश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनोऽश्वरः ।

इन्द्रियाणामनोऽश्वर्यदि भ्रम्यतीह न मजय ॥ ३५ ॥

यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रून् विजित्य मनोमयान् ।

जिगीषति रिपून्त्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ३६ ॥

हिमा बलमसाधूना राज्ञा दण्डविधिबलम् ।

शुश्रूषा तु बल स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ३७ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ३८ ॥

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।

सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ ३९ ॥

नानर्यकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।

रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ ४० ॥

न श्रद्धाति कल्याण परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।

निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ ४१ ॥

कथासरित्सागरः

जीमूतवाहन-चरितम्*

अस्त्यम्बिकाजनयिता नगेन्द्रो हिमवानिति ।
 न केवलं गिरीणां यो गुरुगोरीपतेरपि ॥१॥
 विद्याधरनिवासं च तस्मिन् विद्याधराधिप ।
 उवास राजा जीमूतकेतुर्नाम महाचले ॥२॥
 तस्याभूत् कल्पवृक्षश्च गृहे पितृक्रमागत ।
 नाम्नान्वयेन विख्यातो यो मनोरथदायक ॥३॥
 कदाचिच्च स जीमूतकेतू राजाभ्युपेत्य तम् ।
 उद्याने देवनात्मान कल्पद्रुममयाचन ॥४॥
 "सर्व्वदा प्राप्यतेऽस्माभिस्त्वन सर्व्वमभीप्सितम् ।
 तदपुत्राय मे देहि देव । पुत्रं गुणान्वितम्" ॥५॥
 ततः कल्पद्रुमोऽवादीद्, 'राजपुत्रपत्स्यते सर्व्व ।
 जानिस्मरो दानवीर सर्व्वभूतहितं भुक्' ॥६॥
 नच्छ्रुत्वा स प्रहृष्टः सन् कल्पवृक्षं प्रणम्य तम् ।
 गत्वा निवेद्य तद्वाजा निजा देवीमनन्दयत् ॥७॥
 अथ तस्याचिरादेव राज्ञः भूतुरजायत ।
 जीमूतवाहनं तञ्च नाम्ना स विदधे पिता ॥८॥
 ततः सहजया साकं सर्व्वभूतानुकम्पया ।
 जगाम स महामन्वो वृद्धिं जीमूतवाहन ॥९॥
 क्रमाच्च यौवराज्यस्थं परिचर्या-प्रसादितम् ।
 लोकानुकम्पी पितरं विजने स व्यजिज्ञपत् ॥१०॥
 "जानामि तान् । यद् भावा भवेऽस्मिन् क्षणभङ्गुराः ।
 स्थिरं तु महतामेकमेव कल्पममलं यश ॥११॥

परोपकृतिमम्भूत तदेव यदि, हन्त ! तत् ।
 किमन्यत् स्यादुदारणा धन प्राणाधिकप्रियम् ॥१२॥
 सम्पञ्च विद्युदिव सा लाकलाचनस्वेदकृत् ।
 लोना क्वापि लघु यानि या पगनूपकारिणी ॥१३॥
 तदेष कल्पविटपी कामदो योर्ज्मिन् न स चेत् ।
 परार्थं विनियुज्येत, तदाज्ज तत् फल भवेत् ॥१४॥
 तत्तथाह करोमीह यथेनस्य समृद्धिभि ।
 अदग्निं भवत्येषा मर्याधिजनमहति ॥१५॥

इति विज्ञाप्य पितर तदनुज्ञामवाप्य स ।
 जीमूतवाहनो गत्वा त कल्पद्रुममवलीत् ॥१६॥
 "देव ! त्व शश्वदम्माकमभीष्टफलदायक ।
 तदेकमिदमद्य त्व मम पूरय वाञ्छितम् ॥१७॥
 अदग्निं कुरुज्वंता पृथिवीमखिला मन्त्रे ।
 स्वम्यस्तु ते, प्रदन्तोर्ज्म लोकाय इविणाधिने ॥१८॥

इत्युक्तमन्त्रेण धीरेण कल्पवृक्षो ववर्ष स ।
 कनक भूतले भूरि, ननन्दुच्चाचिन्ता प्रजा ॥१९॥
 "दयालुर्बोधिमस्वाण कोज्ज्यो जीमूतवाहनान् ।
 शकन्यादधिमान्कर्तुमपि कल्पद्रुम कृती ?" ॥२०॥
 इति जानानुगतामु गतो दिक्षु विदिस्वपि ।
 जीमूतवाहनम्योच्चं पप्रथे विशद यण ॥२१॥

तत, पुत्रप्रयावद्धमूलं राज्य समत्मरा ।
 दृष्ट्वा जीमूतवेनोन्मदगोत्रजा विकृति ययु ॥२२॥
 दानोपयुक्त-मत्कल्पवृक्षमक्तागपद च तत् ।
 मेतिरे निष्प्रभावनवाज्ज्वं मुकुरमेव ते ॥२३॥
 तत सम्भूय युद्धाय कृतवृद्धिषु तेषु च ।
 पितर समुवाचैन धीरो जीमूतवाहन ॥२४॥
 "यथा शरीरमेवेद जलबुद्बुदमग्निभम् ।
 प्रवातदीपचपलास्तथा कस्य कृते श्रिय ? ॥२५॥

ता अप्यन्योपमर्देन मनस्वी कोऽभिवाञ्छति ?
तस्मात्तात ! मया नैव योद्धव्यं गोत्रजं. सह ॥२६॥
राज्यं त्यक्त्वा तु गन्तव्यमितः कूपि वनं मया ।
आमतां कृपणा एते, मा भूत् स्वकुलमक्षयः ॥२७॥

इत्युक्तवन्त जीमूतवाहनं सः पिता ततः ।
जीमूतकेतुरप्येव जगाद कृतनिश्चयः ॥२८॥
“मयापि पुत्र ! गन्तव्यं, का हि वृद्धस्य मे स्पृहा ?
राज्ये तूण इव स्थाने यूनापि कृपया त्वया” ॥२९॥
एवमुक्तवता साकं सभाध्येन “तथेति सः ।
पित्रा जगाम जीमूतवाहनो मलयचलम् ॥३०॥
तत्राभिवासे मित्रानां चन्दनच्छत्रनिर्घरे ।

• स तस्यावाभ्रमपदे परिवर्ष्यापरं पितुः ॥३१॥
अथ मित्रादिरात्रस्य वशी विषवावसोः सुतः ।
मित्रं मित्रावमुर्नाम तस्यात्र समपद्यत ॥३२॥
तत्स्वसारञ्च सोऽपश्यदेकान्ते जातु कन्यकाम् ।
गन्मान्तरप्रियतमां ज्ञानी जीमूतवाहनः ॥३३॥
तत्कालं च तपोस्तुन्य यूनाग्न्योऽन्यदर्शनम् ।
अभून्मनोमृगाभन्दबागुराबन्धमभिभम् ॥३४॥

ततोऽकस्मात् समभ्येत्य त्रिजगत्पूज्यमेकदा ।
जीमूतवाहनं प्रोत्त स मित्रावमुरभ्यधात् ॥३५॥
“कन्या मलयवत्यास्या स्वसा मेऽस्ति कनीयसी ।
तामहं ते प्रयच्छामि, ममेच्छा मान्यथा कृया” ॥३६॥
तच्छ्रुत्वेव स जीमूतवाहनोऽपि जगाद तम् ।
“पुत्रराज ! ममाभूत् सा भार्या पूर्वोऽपि जन्मनि ॥३७॥
त्वञ्च तत्रैव मे जातो द्वितीयं हृदयं मुहुत् ।
जातिस्मरोऽस्म्यहं, सुखं पूर्वंजन्म स्मरामि तत् ॥३८॥
किन्तु पूर्वमिति गत्वा मम पित्रोनिवेदय ।
तयो, प्रमाणीकृतयोः सिध्यत्येतत्तदेप्सितम्” ॥३९॥

इत्थं निशम्य जीमूतवाहनान् प्रीतिमानम् ।
 गत्वा मित्रावसु सर्व्वं तन्पितृभ्यां शशस तत् ॥४०॥
 अभिनन्दितवाक्यश्च ताभ्यां हृष्टस्नर्दव स ।
 युवराजो विवाहाय सम्भारमकरोत् स्वसु ॥४१॥
 ततो जयाह् विधिवत्तस्या जीमूतवाहन ।
 पाणि मलयवन्या स मिद्वराजपुरम्कृत ॥४२॥
 कृतोद्वाहस्तनून्मथ्यो तस्मिञ् जीमूतवाहन ।
 मरुपादो महाहर्षेण विभवेन वधूमस्र ॥४३॥
 एकदा च एवशुव्येण स मित्रावमुना सह ।
 वेनावनानि जलधेरवलोकयितुं ययौ ॥४४॥
 तत्रापश्यच्च पुरुषं युवानं विग्नमागतम् ।
 निवर्त्तयन्त जननी "हा पुत्रे"ति विराविणीम् ॥४५॥
 अपरेण परित्यक्तं भटेनेवानुधासिना ।
 पुरुषेण पृथुनुङ्गं प्राप्यैकं शिलानलम् ॥४६॥
 "कस्त्व ? किमीहसे ? किञ्च माता त्वां शोचती"ति तम् ।
 स पप्रच्छ , ततः सोऽपि तस्मै वृत्तान्तमब्रवीत् ॥४७॥
 "पुरा कश्यपभार्य्ये द्वे कद्रूश्च विनता तथा ।
 मिय कयाप्रमङ्गेन विवादं किल चक्रतु ॥४८॥
 आद्या द्यामान् रवेरश्वानवादीदपरा मिमान् ।
 अन्योऽन्यदामभावञ्च पणमत्र बबन्धतु ॥४९॥
 ततो जयार्थिनी कद्रू स्वरं नागं निजात्मजं ।
 विषफूत्कार-मलिनानकं स्थाश्वानकारयत् ॥५०॥
 तादृशाश्चोपदर्श्येतान् विनतां छद्मना जिताम् ।
 दासीचकार, कष्टा हि स्त्रीणामन्यासद्विष्णुता ॥५१॥
 तद् बुद्धागत्य विनतातनयो गरुडस्तदा ।
 सान्त्वेन मानुर्दामत्वमुक्तिं कद्रूमयाचत ॥५२॥
 ततः कद्रूमृता नागा विचिन्त्येव तमब्रुवन् ।
 'भो वीरतेय ! क्षीराब्धिः प्रारब्धो मयितुं सुरैः ॥५३॥

नत. सुखां समाहृत्य प्रतिवस्तु प्रयच्छ न ।

मानरं स्वीकुरुष्वपि भवान् हि बलिना वरः ॥५४॥

एतन्नागवचः श्रुत्वा गत्वा च क्षीर-वारिधिम् ।

मुधायै दर्शयामास गरुडा मुमु पौरुषम् ॥५५॥

नत. पराक्रमप्रीतो देवस्तत्र स्वयं हरिः ।

'तुष्टोऽस्मि ते, वर कञ्चिद् दृशीष्वे'त्यादिदेश तम् ॥५६॥

'नागा भवन्तु मे भक्ष्या इति सोऽपि हरेस्ततः ।

वैनतयो वरं वक्षे मनुर्दास्येन कोपितः ॥५७॥

'तये'ति हरिणादिष्टो निजबोध्यर्जितामृतः ।

स चैवमथ शक्रेण गदितो ज्ञातवस्तुना ॥५८॥

'तथा पथोन्द्र' कार्यं ते यथा मृदंनं भुज्यते ।

नार्गं मुधा, यथा चैनां तेभ्यः प्रत्याहराम्यहम् ॥५९॥

एतच्छ्रुत्वा 'तथे'त्युक्त्वा स वैनतव वरोद्धुरः ।

मुधाकलशमादाय तादृशो नागानुपायधी ॥६०॥

वरप्रभावमीताश्च मुग्धानागज्जगाद तान् ।

'इदमानीतममृतं, मुक्त्वाम्बां मम गृह्यताम् ॥६१॥

भयञ्चेत् स्यापयाम्येनदहं वो वधंममरे ।

उन्मोष्याम्वञ्ज गच्छामि, स्वीकुरुष्वपि मुधाम् ॥६२॥

'तथे'त्युक्ते च तैर्नार्गं स पवित्रे कुशास्तरे ।

मुधाकलशमाधत्त, ते चास्य जननीं जह ॥६३॥

दास्यमुक्ताञ्च कृत्वंयं मानरं गरुडे गते ।

यावदाददते नागा निशकाम्यन्तु किलामृतम् ।

नावन्निपत्य महमा तान् किमाहय स्वजस्तिनः ।

तं मुधाकलशं शक्रो जहार कुशसंस्तरान् ॥६४-६५॥

विषण्णास्तेऽथ नागास्तु क्लिष्टदुर्धर्ममस्तरम् ।

कदाचिदमृतश्च्योत-लेष्टोऽप्यस्मिन् भवेदिति ॥६६॥

तेन पाटितजिह्वास्ते दृथा प्रापुर्द्विजिह्वताम् ।

हाम्यादृते किमन्यत् स्यादनिलौत्यक्तां फलम् ॥६७॥

“अथालब्धामृतरमान् नागान् वैरी हरेर्वरान् ।
 ताक्ष्यः प्रववृते भोक्नु ताग्रिपत्य पुन पुन ॥६८॥
 तदापाते च पाताल चासनिर्जीवराजिलम् ।
 प्रभ्रष्टगर्भिणीगर्भमभून् क्षपितपन्नगम् ॥६९॥
 तं दृष्ट्वा पान्वह तत्र वामुकिर्भुवनेश्वरः ।
 कृत्स्नमेकपदे नष्ट नागलोकमन्यत ॥७०॥

ततो दुर्वारवीर्य्यस्य सद्यस्तस्य विचिन्त्य स ।
 समयं प्रार्थनापूर्वं चकारैव गरुत्मनः ॥७१॥
 ‘एकमेकं प्रतिदिनं नागं ते प्रेषयाम्यहम् ।
 आहारहेतोः पक्षीन्द्र । पयोधि-पुलिनाचने ॥७२॥
 पाताले तु प्रवेष्टव्यं न त्वया मदंकारिणा ।
 नागलोकक्षयात् स्वार्थस्तवं हि विनश्यति’ ॥७३॥
 इति वामुकिना प्रोक्तस्तथेति गरुडोज्ज्वहम् ।
 सत्प्रेषितमिहैकं नागं भोक्नु प्रचक्रमे ॥७४॥
 तेन क्रमेण चासंख्याः फणिनोऽत्र क्षयं गताः ।
 अहञ्च शङ्खचूडारूपो नागो वारो ममादध च ॥७५॥
 अनोऽहं गरुडाहारहेतोर्वध्यशिलामिमाम् ।
 मानुश्च शोच्यतां प्राप्तो नागराजनिदेशतः ॥७६॥

इति तस्य वचं श्रुत्वा शङ्खचूडस्य दुःखितः ।
 सान्न खेदः स जीमूतवाहनस्तमभायत ॥७७॥
 “अहो ! किमपि निसत्त्वं राजत्वं नत वासुकेः ।
 यत् स्वहस्तेन नीयन्ते रिपोरामिषना प्रजा ॥७८॥
 किं न प्रथममात्मैव तेन दत्तो गरुत्मते ?
 क्लीबेनाभ्यर्षिता केयं स्वकुलक्षयसाक्षिता ? ॥७९॥
 उत्पद्य कश्यपात् पापं ताक्ष्योऽपि कुरुते कियन् !
 देहमात्रकृते मोहः कीदृशो महतामपि ! ॥८०॥
 तदहं तावदद्यैकं रक्षामि त्वां गरुत्मतः ।
 स्वपारीरप्रदानेन मा विषादं कृष्यां सखे !” ॥८१॥

तच्छ्रुत्वा शङ्खचूडोऽपि धैर्य्यदिनदुवाच तम् ।
 "शान्तमेतन्महामन्त्र ! मन्त्रमेव माधवाः पुनः ॥८२॥
 न काचस्य कृते आनु युक्ता मुक्तामणे क्षति ।
 न चाप्यहं गमिष्यामि कथा कुलकलङ्किताम्" ॥८३॥
 हन्युक्त्वा तं निषिध्यैव साधुर्जीमूतवाहनम् ।
 मत्वा गहडवेलाञ्च स क्षणान्तरगामिनीम् ।
 शङ्खचूडो ययौ तत्र वारिधेस्तीर्त्तवान्निनम् ।
 अन्तकाले नमस्कृत्तुं गोकर्णाल्यमुपगतिम् ॥८४-८५॥
 गते तस्मिन् स कारुण्यनिधिर्जीमूतवाहन ।
 तस्मात्पापान्मदानेन बुद्धे लब्धमन्त्रम् ॥८६॥
 ततस्तद् विस्मृतमिव क्षिप्रं कृत्वा स्वयुक्तिनः ।
 कार्यापदेशाद् व्यमृजन्निज मित्रावमु गृहम् ॥८७॥
 तन्क्षणञ्च समामन्न-नाश्यैवक्षानिलाहता ।
 तन्मन्त्रदशनाश्चर्यादिव सा भूरघूर्णन ॥८८॥
 तेनाहि-ग्निपुमायान्त मत्वा जीमूतवाहन ।
 परानुकम्पी सा वध्यशिलामध्याहरोह स ॥८९॥
 क्षणाच्चात्र निषर्ग्यैव महामन्त्र जहार तम् ।
 आहत्य चञ्चू गहड स्वच्छायाच्छादिनाम्बर ॥९०॥
 परिस्रवदमृगधार च्युतोन्मथान-शिखामणिम् ।
 नीत्वा भक्षयितुं धनमारेभे शिखरे गिरे ॥९१॥
 तत्काल पुष्पवृष्टिश्च निषपान नभस्तलान् ।
 नदृशंनाञ्च "किं न्वेनदि"ति तादृशो विमिष्टिये ॥९२॥
 तावन् स शङ्खचूडोऽत्र तन्वा गोकर्णमागतः ।
 ददशं रुधिगमारमिक्त वध्यशिलानलम् ॥९३॥
 'हा धिक् मदर्धे नेनात्मा दत्तो नून महात्मना ।
 तन् कुत्र नीतस्तादृशेण क्षणेऽस्मिन् स भविष्यति?' ॥९४॥
 अन्विष्यामि ह्यन तावन् कदाचित् तमवाप्नुयाम्" ।
 इति साधु स तद्रक्तधारामनुसरन् ययौ ॥९५॥

अत्रान्तरे च हृष्टं न दृष्ट्वा जीमूतवाहनम् ।
 गरुडो भक्षणं मुक्त्वा सविस्मयमचिन्तयत् ॥९६॥
 "कश्चित् किमन्य एवायं भक्ष्यमाणोऽपि यो मया ।
 विपद्यते न तु परः, धीरः प्रयुनः हृष्यति?" ॥९७॥
 इत्यन्तर्विमृशन्तञ्च ताक्ष्यं तादृग्विधाऽपि सः ।
 निजगाद निजभीष्टमिदं जीमूतवाहनम् ॥९८॥
 "पक्षिराज! ममास्त्येव शरीरे मांसशोणितम् ।
 तदकस्मादनृणोऽपि किं निवृत्तोऽसि भक्षणात्?" ॥९९॥
 तच्छ्रुत्वाश्चर्य्यवशगम्य स एप्रच्छ पक्षिराट् ।
 "नागः साधो! न तावत्त्व, ब्रूहि तत् को भवानि"ति ॥ १०० ॥
 'नाग एवास्मि, भुङ्क्ष्व त्वं यथागन्धं समापय ।
 आरब्धा ह्यसमाप्तं किं धीरंस्त्यज्यने क्रिया?" ॥१०१॥
 इति यावच्च जीमूतवाहनः प्रतिवक्ति तम् ।
 तावत् स शङ्खचूडोऽथ प्राप्तो दूरादभाषत ॥१०२॥
 "मा मा गरुत्सन्नेव नागो, नागो ह्यहं तव ।
 तदेन मुञ्च, कोऽयं ते जानोऽकाण्डे बत भ्रमः?"
 तच्छ्रुत्वातीव विभ्रान्तो बभूव स स्वर्गेश्वरः ।
 वाञ्छितमिद्विषदञ्च भेजे जीमूतवाहनम् ॥१०३॥
 ततोऽन्योऽन्य-समालाप-क्रन्दद्विधाधराधिपम् ।
 बुद्ध्वा तं भक्षितं मोहाद् गरुत्मानभ्यतप्यत ॥१०४॥
 "अहो बत नृशसभ्यं पापमाणितं मम ।
 किं वा मुलभपापा हि भवन्त्युन्मासंवृत्तयः ॥१०५॥
 ह्लाध्यस्त्वेव महान्मेकः परार्थ-प्राणदायिना ।
 ममेति-मोहकवशं येन विद्वमघं कृतम्" ॥१०६॥
 इति तच्चिन्तयन्तञ्च गरुडः पापशूडये ।
 बलिं विविशु जीमूतवाहनोऽथ जगाद स ॥१०७॥
 "पक्षीन्द्र! किं विषण्णाऽसि? सत्यं पापाद् विभाषि चेत् ।
 तदिदानीं न भूयस्ते भक्ष्या हीमे भुजङ्गमाः ॥१०८॥

काय्यंश्चानुशयस्तेषु पूर्वभुक्तेषु भोगिषु ।
 एषोऽत्र हि प्रतीकारो वृथान्यच्चिन्तितं तव ॥११०॥
 इत्युक्तस्तेन स प्रीतस्तादृशो मृतानुकम्पना ।
 "तथे 'ति प्रतिपेदे तद् वाक्यं तस्य गुरोर्ग्वि ॥१११॥
 ययौ चामृतमानेन नाकाज्जीवयितुं जवात् ।
 क्षताङ्गं तत्र तच्छ्रान्यानस्थिदोषानहीनपि ॥११२॥
 ततश्च साक्षादागत्य देव्या मिक्ताऽमृतेन स ।
 जीमूतवाहनो गीर्या तद्भाय्याभक्तिमुष्टया ॥११३॥
 नेनाधिकतरोद्भूतकालीन्यङ्गानि जज्ञिरे ।
 तस्य सानन्दगीर्वाण-दुन्दुभिध्वनिभिः सह ॥११४॥
 ततोऽक्षयेण देहेन यशसा च विराजितम् ।
 बुद्धाभ्यनन्दन् तं बन्धुजनो जीमूतवाहनम् ॥११५॥
 ननन्द तस्य भार्या च सज्जति-पितरौ तथा ।
 को न प्रहृष्येद् दुस्तेन मुखत्वपग्वित्तिना ? ॥११६॥
 स्वस्यांलिखिते ततस्तस्मिन्प्राणीय गरुडो हि तत् ।
 कृत्स्ने बेलान्तरेऽप्यत्र षवर्षामृतमम्बरान् ॥११७॥
 यतः सर्वे समुत्सृज्यन्तस्तत्र पद्मगा ।
 बेलान्न विनिर्मुक्त-बनतेयभयं तत्र ॥११८॥
 विमृष्टस्तेन च ययौ गरुडो निजालयम् ।
 स्वच्छन्दमविमृष्टञ्च लोकाम्बूनीनपि तदयं ॥११९॥

विष्णुपुराणम् .

प्रह्लादचरितम्

पराशर उवाच—

मैत्रेय श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः ।
 प्रह्लादस्य सदोदार-चरितस्य महान्मनः ॥१॥
 दिने. पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
 त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदपितः ॥२॥
 इन्द्रत्वमकरोद् दैन्यं स चामोन् सविता स्वयम् ।
 वायुरग्निरपा नाथ सोमश्चाभून्महासुरः ॥३॥
 धनानामधिपः सोऽभून् स एवासीत् स्वयं यमः ।
 यशभागानशेषास्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥४॥
 देवाः स्वर्गं पश्यन्त्य तत्त्रामान्मुनिमत्तमः ।
 विचेहरवन्तो सर्वे विभ्राणा मानुषी तनुम् ॥५॥
 जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यं स्वयंदपितः ।
 उपगीयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान् प्रियान् ॥६॥
 तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः ।
 पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगृहे गतोऽर्मकः ॥७॥
 एकदा तु स धर्मान्मा जगाम गुरुणा सह ।
 पानासक्तस्य पुत्रं पितुर्द्वैत्यपतेस्तदा ॥८॥
 पादप्रणामावनतः तमुन्याप्य पिता मुतम् ।
 हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादमभिनीजसम् ॥९॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

पठ्यतां भवता वत्स सारभूतः शुभाषितम् ।
 कालेनैतावता वत् ते सदाद्युक्तेन शिक्षितम् ॥१०॥

प्रह्लाद उवाच—

श्रूयतां तात कथ्यामि सारभूतं तवाज्ञया ।
समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम् ॥११॥
अनादिमध्यान्तमग्रमवृद्धिलयमच्युतम् ।
प्रणतोऽस्मि महात्मानं सर्वकारणकारणम् ॥१२॥

पराशर उवाच—

एव निशम्य दैत्येन्द्रः कोपसरक्तलोचनः ।
विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताक्षरपल्लव ॥१३॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

ब्रह्मबन्धो किमेतन् ते विपक्षस्तुनिसंहितम् ।
अमार साहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ! ॥१४॥

गुरुवाच—

दैत्येश्वर, न कोपस्य बलमागन्तुमर्हसि ।
ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुत ॥१५॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

अनुशिष्टोऽसि केनेदं वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् ।
ममोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव ॥१६॥

प्रह्लाद उवाच—

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः ।
तमूने परमात्मानं तात कं केन ज्ञास्यते ? ॥१७॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

कोऽयं विष्णुः मुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः ।
जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ? ॥१८॥

प्रह्लाद उवाच—

न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परम् पदम् ।
यतो यद्वचस्त्वं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥१९॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

परमेश्वरसज्जोऽऽ किमन्यो मय्यवस्थिते ।

तवास्ति मर्तुकामस्त्वं प्रज्जवीषि पुनः पुनः ॥२०॥

प्रह्लाद उवाच—

न केवलं तात मम प्रजानां

स बह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।

घाता विधाना परमेश्वरश्च

प्रसीद, कोप कुरुष्वे किमर्थम् ? ॥२१॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

प्रविष्ट कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत् ।

येनेदृशान्यमाधूनि वदत्याविष्टमानस ? ॥२२॥

प्रह्लाद उवाच—

न केवलं मदहृदय स विष्णु-

राक्रम्य लोकान् सकलानवस्थितः ।

स मा त्वदादीश्च पितृ समस्तान्

समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्व्वंग ॥२३॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

दुरात्मा बध्यतामेष नानेनायोंऽस्ति जीवता ।

स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद् यः कुलाङ्गारतां गतः ॥२४॥

पराशर उवाच—

इत्याग्निप्लास्तनस्तेन प्रगृहीत-महायुधाः ।

उद्यताम्नस्य नाशाय दैत्याः शतसहस्रशः ॥२५॥

प्रह्लाद उवाच—

विष्णुः शम्भुश्च युष्माकं मयि चासौ तथा स्थितः ।

दैतेयास्तेन मन्येन न क्राम्यन्त्वायुधानि मे ॥२६॥

पराशर उवाच—

तनन्तं शतशो दीर्घैः शस्त्रोर्भेदाहतोऽपि सन् ।
नावाप वेदनामल्पामभूच्चैव पुनर्नवः ॥२७॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षस्तवादत ।
अभय ते श्रयच्छामि मातिमूढमतिभेव ॥२८॥

ब्रह्मा उवाच—

भय भयानामपहारिणि स्थिते
मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति ?
यस्मिन् स्मृते जन्मजरान्तकादि-
भयानि सर्वाण्यपयान्ति तात ! ॥२९॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

भो भो सर्पा दुराचारमेनमत्यन्तदुर्मतिम् ।
विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयत संक्षयम् ॥३०॥

पराशर उवाच—

इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः ।
अदशन्त समस्तेषु गात्रेध्वनिविषोल्बणाः ॥३१॥
स स्वासक्तमतिः कृष्णे दृश्यमानो महोरगैः ।
न विवेदात्मनो गात्र तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः ॥३२॥

सर्पा ऊचुः—

दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटन्ति
फणेषु तापो हृदयेषु कम्पः ।
नास्य त्वमः स्वल्पमपीह भिक्ष-
म्यजामि दैत्येश्वर कस्यमन्यत् ॥३३॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

हे दिग्गजाः सकुटुदन्तमिश्रा
घ्नतं नमस्मद्विपुपक्षमिच्छम् ।
तज्ज्वा विनाशाय भवन्ति तस्य
यथारणेः प्रज्वलिता हुताशाः ॥३४॥

पराशर उवाच—

ततः म दिग्गर्जर्बालो भूभृच्छिखरसन्निभः ।
पातितो धरणीपृष्ठे विषाणं रवपीडितः ॥३५॥
स्मरतस्तस्य गोविन्दमिभदन्ताः सहस्रशः ।
शीर्णा वक्ष स्वर्ल प्राप्य स ग्राह पितरं ततः ॥३६॥
दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः
शीर्णा यदेते न बल भर्ततत् ।
महाविपत्पापविनाशनोऽयं
जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥३७॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

ज्वाल्यताममुरा वह्निरपमपंत दिग्गजाः ।
वायो समेधयाम्नि त्वं दह्यतामेष पापकृत् ॥३८॥

पराशर उवाच—

महाकाष्ठचयच्छममुरेन्द्रमुतं तत ।
प्रज्वालय दानवा वह्निं ददतु स्वामिनीदिता ॥३९॥

ब्रह्मा उवाच—

तार्तं व वह्निं पवनेरितोऽपि
न मां दहत्वत्र समन्ततोऽहम् ।
पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि
शीतानि सर्षाणि दिशां मुक्तानि ॥४०॥

पुरोहिता ऊचुः—

राजन् नियम्यतां कोपो बालेऽत्र तनये निजे ।
कोपो देवनिकायेषु यत्र ते सफलो यतः ॥४१॥
तथा तथैनं बालं ते शासितारो वयं नृप !
यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥४२॥
बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः ।
ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नाभंके ॥४३॥
न त्यक्त्यति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद् यदि ।
ततः कृत्यां वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्तिनीम् ॥४४॥

पराशर उवाच—

एवमभ्यथितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः ।
दैत्यैर्निष्काशायामास पुत्रं पावकसञ्चयात् ॥४५॥
ततो गुरुगृहे बालः स वसन् बालदानवान् ।
अध्यापयामास मुहुरूपदेशान्तरे गुरोः ॥४६॥

प्रह्लाद उवाच—

श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः ।
न चान्यथैतन्मन्त्रव्यं नात्र लोभादिकारणम् ॥४७॥
यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान् मनसः प्रियाम् ।
तावन्तोऽस्य निस्सन्त्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः ॥४८॥

असारसंसार-विवर्तनेषु

मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि

सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत

समत्वमाराधनमभ्युतस्य ॥४९॥

तस्मिन् प्रसभे किमिहास्त्यलभ्यं

धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।

समाश्रिताद् ब्रह्मक्षरोरनन्ता

निःसंशयं प्राप्तान् नै महत् फलम् ॥५०॥

पराशर उवाच—

तस्यैवं दानवास्वेष्टा दृष्ट्वा दैत्यपतेभ्यमात् ।

आश्चक्षुः स बोवाष सूदानाहूय सत्वरः ॥५१॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

हे सूदा मम पुत्रोऽसावन्येषामपि दुर्मतिः ।

कुमार्गदेशको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥५२॥

हलाहलविषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् ।

अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥५३॥

पराशर उवाच—

ते तर्पय ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने ।

विषदानं यथाश्रुतं पित्रा तस्य महात्मनः ॥५४॥

हालाहलं विषं चोरमनन्तोन्वारणेन सः ।

अभिमन्त्र्य सहास्रेण मंत्रेण बुभुजे तदा ॥५५॥

अविकारं स तद् भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः ।

अनन्तस्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विषम् ॥५६॥

ततस्तदा भयशस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद्विषम् ।

दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥५७॥

सूदा ऊचुः—

दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम् ।

जीर्णं तेन सहास्रेण प्रह्लादेन सुतेन ते ॥५८॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

त्वर्यतां त्वर्यतां हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः ।

कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पादयत मा चिरात् ॥५९॥

पराशर उवाच—

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः ।

सामपूर्वमबोधुस्ते प्रह्लादं विनवान्वितम् ॥६०॥

पुरोहिता ऊचुः—

जगतस्त्रैलोक्यविरूपाते आयुष्मन् ब्रह्मणः कुले ।
 दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥६१॥
 किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तवाश्रयः ।
 पिता ते सर्वलोकानां त्वं तर्धैव भविष्यसि ॥६२॥
 तस्मात् परित्यज्जनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् ।
 वाचं, पिता समस्तानां गुरुणां परमो गुरुः ॥६३॥

प्रह्लाद उवाच—

एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलम् ।
 मरीचेः सकलेऽप्यस्मिन् त्रैलोक्ये कोऽन्यथा वदेत् ? ॥६४॥
 पिता च मम सर्वस्मिन् जगत्पुत्रकृष्टचेष्टितः ।
 एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥६५॥
 गुरुणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः ।
 यदुक्तं भ्रान्तिरत्रापि स्वत्पापि हि न विद्यते ॥६६॥
 पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः ।
 तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥६७॥
 यदेतत् किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशम् ।
 को ब्रवीति यथायुक्तं किन्तु नैतद् वचोऽयं वत् ॥६८॥
 इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयन्त्रितः ।
 प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥६९॥

पुरोहिता ऊचुः—

यदास्मद्वचनान्मोहप्राहं न त्यक्ष्यते भवान् ।
 ततः कृत्यां विनाशाय तव श्रद्धयाम् दुर्मते ! ॥७०॥

प्रह्लाद उवाच—

कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते ।
 हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्-साधु समाचरन् ॥७१॥

पराशर उवाच—

इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः ।
 कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम् ॥७२॥
 अतिभीमा समागम्य पादन्यासस्तक्षितिः ।
 शूलेन सा सुसंकुद्धा तं जघानाशु वक्षसि ॥७३॥
 तत् तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत् ।
 जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधा गतम् ॥७४॥
 यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः ।
 मङ्ग्लो भवति वज्रस्य ततः शूलस्य का कथा ॥७५॥
 अपापे तत्र पापैश्च पातिता तत्र याजकैः ।
 तानेव सा जघानाशु कृत्वा नाशं जगाम च ॥७६॥
 कृत्यया दह्यमानास्तान् विलोक्य स महामतिः ।
 त्राहि कुष्णेत्यनन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥७७॥

प्रह्लाद उवाच—

सर्व्वं व्यापिन् जगद्रूप जगत्स्रष्टर्जनार्दन !
 पाहि विप्रानिमानस्माद् दुःसहान्मन्त्रपावकात् ॥७८॥
 यथा सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वव्यापी जगद्गुरुः ।
 विष्णुरेव तथा सर्व्वे जीवन्त्वन्ते पुरोहिताः ॥७९॥

पराशर उवाच—

इत्युक्तास्तेन ते सर्व्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः ।
 समुत्तस्पृदिता भूयस्तञ्चोचुः प्रश्रयान्वितम् ॥८०॥

पुरोहिता ऊचुः—

दीर्घायुरप्रतिहतबलवीर्यसमन्वितः ।
 पुत्रपोषधर्नैवयंयुक्तो वत्स सर्व्वोत्तम ! ॥८१॥

पराशर उवाच—

इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः ।
 दैत्यराजाय सकलमाचक्षुर्महामुने ! ८२॥